

PRUZSINSZKY SÁNDOR

★

ÜRMÉNYI JÓZSEF

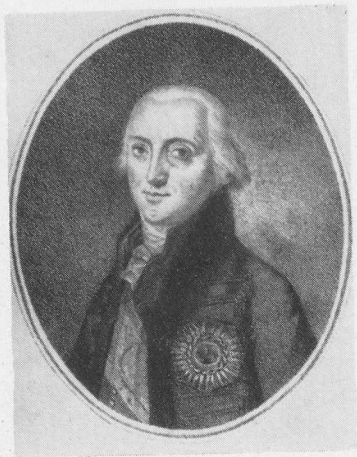
A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTŐ:

SZALAI SÁNDORNÉ

244919

PRUZSINSZKY SÁNDOR

ÜRMÉNYI JÓZSEF

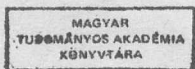
AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST 1990

**MTA
KIK**

678062

ISBN 963 05 5619 7

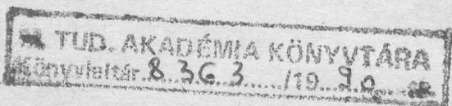
Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Pruzsinszky Sándor, 1990

Minden jog fenntartva,
beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

Ifjúsága, pályakezdése	7
A Ratio Educationis létrejötte, forrásai	13
A felvilágosult abszolutizmus társadalmi célkitűzései és a Ratio Educationis	31
A Ratio hatékony végrehajtása érdeké- ben kifejtett tevékenysége	64
Ürményi és a jozefinista reformtörek- vések. Az 1785-ös Elaboratum	90
A budai egyetem felülvizsgálata (1783)	133
Konfrontációban az uralkodóval. Ür- ményi mint a jozefinizmus élharcosa	152
Az 1790–91-es országgyűlésen. Rész- vétele a regnicolaris deputatiókban. „A nemzeti nevelés alapelvei”	173
A „Jus Publicum Regni Hungariae” — az első reformnemzedék közjogi felfogása	220

Az abszolutizmus árnyékában	240
Az egyetem elnökeként a tudomány- szervezésért és a tanítóképzésért	277
Bibliográfia	315

IFJÚSÁGA, PÁLYAKEZDÉSE

Ürményi József 1741. december 6-án született a Nyitra megyei Ürmény mezővárosban, elszegényedett, de közelebbi pátriájában közismert köznemesi családból. Apja: Ürményi István királyi tanácsos, anyja: Moszticzki Borbála. A szülői házat a hagyomány szerinti „ősi” származás patriarchális légköre jellemezte. „Anyja — írja Kazinczy — őseinek nevezhető leány-ágon a’ Rigómezei Hőst és annak koronát-viselt fiját.” (*Ürményi József életrajza*. Felső Magyarországi Minerva 1826.) Apja, „há-

zának mohos régiségén kívül” —
ugyancsak Kazinczy tudósítása sze-
rint — azzal is dicsekedhetett, hogy
származását 1278-ig tudta hitele-
sen visszavezetni: az oklevelek ta-
núsága szerint ekkor nevezte ki
IV. László kalocsai érsekké a kunok
letelepítése körül később érdeme-
ket szerzett őst, ürményi Ilmur
(más források szerint Ilméri) Jánost.
A család mindenesetre csak a XVII.
századtól kezdve használta az Ür-
ményi nevet.

Ürményi József kora ifjúságától
kezdve gondos, a család nagyrahi-
vatottság-tudatának megfelelő ne-
velésben részesült. A jezsuita gim-
názium előtt valószínűleg az elemi
iskolát is Nagyszombatban végez-

te. „Alsóbb Iskolájiban Tanítója s' Nevelője Molnár János, később Szepesi Kanonok, vala, Nagyszombatban, a' felsőbbekben Makó Pál és Reviczky. A' Törvényeket Bécsben hallgatá Martini, Riegger, Bannizza, Schmid alatt, a' Hazait az Egri Fogláriánumban. Eggy célra valának intézve mindég szemei; de tudván, hogy a' tudományok felbonthatatlan rokonságban állanak egymással és hogy hasznát annak is vehetjük, s' olykor igen nagyot, a' mi utunkon kívül látszék feküdni, mindent tanult, a'mire alkalma volt.” (Uo.) Ritka fogékonysággal párosult szorgalmával hamar kitűnik mindenütt, s ezt megjelenésének, egyéniségé-

nek megnyerő adottságaival még tovább fokozza. „Növése középben állott a' hoszsúak és rövidek között; termete csontos és inas, de nem kövér; hajai ifjú esztendeiben szőkék, szemei elevenek; arcza igen szép, mind vonásokban, mind színekben; tartása szabad, módja nemes és komoly . . . szóllása folyó, keresett piperék nélkül, hangja kedves. Érzette nagyságát, de ezen érzése soha másoknak terhére nem vált . . . nagyok és kicsinyek között mindig azon-eggy” — így festi le testi megjelenését Kazinczy a nekrológban. Ami ifjúságának szellemi arculatát illeti, a még késő barokk szellemű hazai tanulmányok után a bécsi egyete-

men „oltódik be” az új természetjoggal és a felvilágosult abszolutizmust megalapozó politikai tudományokkal. (A kétféle műveltség és szemlélet egysége később is jellemző lesz gondolkodására: alapvető élményként a természetjog és a felvilágosodás, de egyfajta barokkos retorikával színezetten.)

Korán állami szolgálatba áll, éles esze, ambíciója biztosítja gyors előmenetelét. 1766-ban királyi ügyész, 1769-ben már ítélőmester a Királyi Táblánál. 1773-ban udvari kamarai tanácsos, 1774-ben kancelláriai referens, a tanulmányi ügyek előadója. S ezzel kezdődik az a gyakorlati és elméleti tevékenység, mely a hazai közjog mű-

velőinek, egyszersmind tudomány-
és iskolaszervezőinek legnagyobb-
jai között biztosít helyet számára
— a tudományos irodalomban
szinte napjainkig tartó méltatlan
mellőzése ellenére.

A RATIO EDUCATIONIS LÉTREJÖTTE, FORRÁSAI

Az állam kormányzását a XVIII. század utolsó harmadában hazánkban is a felvilágosult abszolútizmus, pontosabban: annak teréziánus változata fémjelzi. „Az állam igazi ereje az emberek nagyobb részében: a köznépben van” — írja Kaunitz kancellár Mária Teréziának, s e korszakos megállapításhoz méltán csatlakozik a császárnő maximája: „Az iskolaügy: politikum.” Az udvar célja: centralizáció, az összmonarchia szintjén, kulturális téren lehetőleg még következetesebben, mint politikai-

lag. Jól mutatja ezt a Monarchia Bécsben felállítandó központi tudományos akadémiájának terve, melynek pénzügyi fedezetéhez meghatározott kvóta szerint Magyarországnak is hozzá kellett volna járulnia. Mikor a magyar kancellária 1775. február 27-én ez alól mentesítését kéri azzal az indokkal, hogy az összeget az ország inkább egy önálló Magyar Tudományos Akadémia létrehozására fordítaná, az államtanács kifakad: „nevetséges elképzelés”, hogy a Monarchiát alkotó egyes nemzetek külön akadémia fölállítására törekedjenek.

Ehhez képest váratlan és kihatásaiban nagy jelentőségű fordu-

lat, hogy a *Ratio Educationis* 1777. augusztus 22-én történt életbeléptetésével Magyarország teljesen önálló, saját arculatú tanulmányi rendszert kapott. Megszületett a hazai közoktatás — még ha Bécsből felügyelten is. Létrejött a királyi kancellária fiatal tanácsosának, Ürményinek múlhatatlan érdeme.

Hogyan jött létre ez a mindenben a kor legjobb színvonalán álló és mégis teljességgel eredeti mű, mely egyszerre kézikönyv, pedagógiai, módszertani útmutató és szabályrendelet is? Tény, hogy a Bécsben működő Udvari Tanulmányi Bizottság (Studienhofkommission) elnöke, Kressel, még 1775-ben is így fogalmazza meg

az egységesen kiadandó oktatási rendszer célját: azonos pedagógiai elvek és eszközök alkalmazásával egységes népet alakítani a Monarchia népeiből. Az Udvari Tanulmányi Bizottságba frissen delegált Ürményi az — első alkalommal az 1775. augusztus 26-i ülésen vesz részt —, aki energikusan szembeszáll ezzel a minden realizmust nélkülöző, de rövidlátósága ellenére is nemzeti érdekeinkre oly veszélyes törekvéssel. Ürményi, felismerve az időtényező jelentőségét a felségjogok gyakorlása terén, még mielőtt Kressel kidolgozhathatná részletes előterjesztését, *Reflexiones* kezdetű emlékiratában foglalja össze álláspontját (ez egyben

a magyar kancellária hivatalos álláspontja is). Lényege: bármit hozzon is a Studienhofkommission javaslatba Magyarországgal kapcsolatban, a császárnő előző rezolúciója már eleve prejudikálta azt, amikor még a Kressel-féle bizottság összehívását megelőzően úgy rendelkezett, hogy a magyar tanulmányi rendszer tervezetét a pozsonyi Tanulmányi Bizottság (tehát a helytartótanács bizottsága) fogja kidolgozni.

Ez a szellemi stratégia (egyben arra a kabineti elvre való hallgatóságos hivatkozás, miszerint a felségjogok mikénti gyakorlása, a körülmények megváltozása híján, magát az uralkodót is köti) várat-

lanul gyors sikert hoz: 1775 őszén a császárnő — az Udvari Tanulmányi Bizottság és a pozsonyi Tanulmányi Bizottság helyett — Ürményinek ad személyes megbízást egy önálló magyar tanulmányi rendszer kidolgozására. Ez a megbízatás — Ürményi személyes sikerén túl — már azért is meglepő, mert egyrészt tisztázatlan volt: valójában mire is kapott az országbíró elnöklete alatt működő pozsonyi bizottság korábban megbízást. Országosan egységes tanterv, oktatási, módszertani elvek vagy egységes tanulmányi rendszer kidolgozására? (Ürményi a *Reflexiókban* az „universalis Studiorum plan” kifejezést használja.) Más-

részt 1774 végén még magának Ürményinek is az Ausztriában kísérleti céllal bevezetett *Allgemeine Schulordnung* magyar viszonyokra való alkalmazását kellett elvégeznie — miután meggyőző érveket hoz fel változatlan átültetése ellen. (A szabályzat „olyan intézmények létét feltételezi, melyek [Magyarországon] még nincsenek meg”.)

Ürményi „magánemberként” fog a *Ratio* kidolgozásába. A terjedelmes tervezetet, mely hazai oktatásügyünket egészen 1848-ig fogja alapvetően meghatározni, szinte észrevétlenül, napi hivatalos teendői mellett készíti el. (Ez időben már — és még ezután tíz éven

keresztül — a kancellária sokat foglalkoztatott referense, feladatkörébe a tanügyi kérdéseken kívül sok más egyéb tárgykör is beletartozik.)

A *Ratio Educationis* nagy jelentőségű első 112 oldalának kézírata (az iskolák szervezetét, igazgatását és pénzügyeit tárgyaló I. rész) — a kor jogalkotóinak munkastílusához képest — imponáló gyorsasággal készül el: 1776. június 5-én terjeszti fel a kész szövegtervezetet a magyar kancellária az uralkodóhoz, az ugyancsak Ürményi által készített tankerületi beosztással (vagyis a tanintézetek — a már meglévők és ezután létesítendőök — területi elosztásának

tervével) együtt. A csaknem négyszáz oldalas második rész kéziratát (a tantervről, a módszerről és a rendtartásról) 1777. június 14-én nyújtotta be Ürményi.

A tervezet — különösen az első részből sugárzó felvilágosult etatizmus — nagy hatást tesz a császárnőre. 1776. július 5-én ezeket a sorokat írja a kéziraatra: „Ezt az üdvös ügyet, mely a kancelláriának és a többi kormányhivatalnak biztonnyal becsületére szolgál, dülőre kell vinni, hogy ez az ingatag és megértő nemzet is megkaphassa azt a segítséget, melyet a többi már megkapott . . . és hogy még sötét sirjainkban is vigasztaljon minket a tudat, hogy az első ösztönzést

mi adtuk hozzá.” Az uralkodói ösztönzés hatékonynak bizonyul: az udvar szellemi arculatára nagy befolyással bíró Martini és Kressel után egy Eszterházy Ferenc kancellár elnöklete alatt megalakított vegyes bizottság veszi a tervezetet tárgyalás alá, ennek eredménye a tankerületi beosztásra és a tankerületi főigazgatók kinevezésére vonatkozó 1776. augusztus 5-i rendelet kibocsátása. A kézirat második részének beterjesztése után egy, most már a magyar országnagyok részvételével megtartott udvari konferencia — Kempelen Farkas is jelen van — vitatja meg a *Ratiót*, és szinte változtatás nélküli életbe léptetését javasolja, királyi rende-

letként. Megszületik tehát a hazai közoktatás, az iskolarendszer átfogó, országos intézményesítettsége.

A *Ratio Educationis* rendelkezéseit — felekezeti jellegre való tekintet nélkül — elvben azonnali hatállyal alkalmazni kellett — Erdély kivételével — az ország valamennyi nyilvános iskolájában, érvényesítve az elvet, hogy a közoktatás: állami és állam által irányított oktatás, függetlenül attól, ki működteti, kinek a pénzén. (Más kérdés, hogy, mint látni fogjuk, a „magyar” közoktatás még nem jelentett egyben „nemzeti” közoktatást is.)

„Javaslatot várok, milyen különleges kegyben részesíthetném

Ürményit” — írja a királynő a kancellárnak. Ürményi személyes érdeme a kortársak előtt a *Ratio* egészének megalkotásában vitathatatlan volt, s csak jóval később, a két világháború közötti korszak irodalmában merültek fel olyan nézetek, melyek részint az egész mű koncepcióját a nemesi előjogok hírhedt ellenségének — s így a magyar uralkodó osztály előtt ekkorra már „persona non grata”-nak számító — Kollár Ádámnak, a Monarchia „középiskolai főigazgatójának” tulajdonították (ez Csóka Lajos felfogása), részint Ürményit csupán egy erre a célra létrehozott munkaközösség egyik tagjának tekintették. (Második fel-

terjesztésében Ürményi utal rá: „derék férfiakat” vett maga mellé, akik „fáradságos előmunkálataikkal . . . elősegítették a mű létrejöttét”). Fináczy Ernő szerint Ürményi „csak az állami gondolatot, az új kormányzati elveket fogalmazta meg, de a nyugat-európai pedagógiai elvek hatását a német műveltségű Tersztyánszky Dániel közvetítette, míg a mű történeti folytonosságát latin formulázásban . . . Makó Pál adta”.

De már Csóka Lajos az Országos Levéltárban őrzött, ún. „Acta Ürményiána” kéziratainak írásképvizsgálata alapján — a vizsgálatot a kéziratok keletkezésének sorrendjében végezték el — kimu-

tatja, hogy a *Ratio* első részének szerzője csak Ürményi lehet, második részének végső kidolgozása is csak tőle származhat, a jeles fizikus és matematikus Makó pedig, a bécsi Theresianumban egykori tanára, a már kész német nyelvű szöveg hivatalos latin fordítását javította, stilizálta.

Ugyanakkor a Kollár tollából származó korábbi reformelképzelések (a „Plan”-ban és az ún. *Instructio Privata*-ban lefektetett új középiskolai rendszer, melyet 1775 őszén kísérleti céllal már bevezettek a bécsi iskolákban) szinte semmi támpontot nem nyújtanak a Kollár részéről feltételezett elvi irányításra, és tegyük hozzá: nem is nyújt-

hatnának, hiszen az 1775 szeptemberében lemondásra kényszerített „persona non grata” feladata éppen az volt, aminek Magyarországon az ellenkezője következett be: azonos elveken alapuló, mindenben uniformizált középiskolai oktatási rend kidolgozása a Monarchia valamennyi népe számára, a — végső soron német nyelvű — egységes nemzetté formálás jegyében.

Végül is milyen szellemi forrásokból táplálkozott Ürményi és segítő munkatársainak műve? „A magyar *Ratio* egészen önálló és eredeti mű. Évtizedes forrástanulmányaim arra a negatív eredményre vezettek, hogy a szabály-

könyv szerzői alig egy-két mondatot vettek át szó szerint egykorú külföldi munkálatokból. Amily erősen hatott rájuk a XVIII. század pedagógiai eszmevilága, oly egyéni erővel dolgozták fel a kapott ösztönzéseket. Amit Locke-nál, Rousseau-nál, Basedownál olvastak, amit külföldi reformtörekvésekből és szerves munkálatokból tanultak, annyira átglyúrták elméjükben, s oly helyes érzékkel alkalmazták a hazai viszonyokhoz, hogy a külföldi eredet megállapítása legtöbbször csak belső, eszmei rokonság kimutatásával sikerülhet” — írja Fináczy *Az újkori nevelés története* című művében. (A hasonló külföldi reform-

munkálatokat illetően csupán egygyel állapítható meg pontos megfelelés: a *Ratio* a népiskolák tervét az 1774 végén Bécsben kiadott, Felbiger tollából származó *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen*ből veszi át.)

Ami az eszmei rokonságot illeti, kétségtelen, hogy a *Ratio* a jezsuiták „megszelídített” iskolai hagyományaiból is sokat merít (ezt Ürményi már saját neveltetése kapcsán sem tagadhatta meg), de főleg a kor pietista és filantróp pedagógiai eszméiből, élükön a Rousseau sugallta posztulátummal: a tanítás anyagát azokhoz kell szabni, akik kilépnek az életbe.

A *Ratio* eklektikussága így egyben korszakos érdeme is: mindaz a korszerű eszmeanyag, ami szétosztán és olykor meglehetősen voluntarista intencióval bukkan fel a bécsi Tanulmányi Bizottság tanácskozásain, Felbiger, Gratian Marx, Pergen, Hess és Martini közvetítésével, a magyar államiségnek megfelelő egységes rendszerbe fogva jelenik meg benne.

A FELVILÁGOSULT
ABSZOLUTIZMUS
TÁRSADALMI CÉLKITŰZÉSEI
ÉS A RATIO EDUCATIONIS

Az 1981-es szövegkiadás „részletes terv”-nek nevezi, és Mészáros István, a szöveggondozó is „hivatalos ügyirat”-ként jellemzi. Holott a *Ratio*, közvetlen funkcióját tekintve, több ennél: szabálykönyv, vagyis jogszabály, mely részben általános elveket rögzít, részben normatív előírásokat. Ez utóbbiak, jellegüket tekintve, szinte kivétel nélkül *lex imperfecták*, hiszen az oktatásügy felségjogi természetéből következően a benne foglalt rendelkezések szankcionálását a főhatóság mérlegelési jog-

körben végezhetette. (De kétségtelenül számos rendelkezése van, melyet megalkotója inkább szánt posztulátumnak, mint ab ovo végrehajtható jogi normának. Ilyen például a 73. §: „a lakosság feladata, hogy az anyanyelvi iskola számára épületet adjon”.)

Mai terminológiával a *Ratio* az egyes oktatási fórumok és kapcsolódó intézményeik feladatainak és működési elvének, szakmai-minősítési kellékeinek, szervezetének, munka- és tanrendjének, az oktatók és tanulók kötelezettségeinek, valamint az egész oktatási rendszer irányítási elveinek normatív megfogalmazása, röviden: tanügyi kódex. Az első igazán etatista

törvényt, a jozefinista társadalmi dokumentumok előfutára. Sok szempontból meghaladja a teréziánus jogalkotások célkitűzéseit, de mentes a későbbi józsefi reformok voluntarizmusától. Ezért is válhatott — az 1806-os második *Ratio* rendelkezéseiben továbbélve — maradandóvá.

„A közjólét — írja Ürményi a *Ratio* nem katolikus iskolákra vonatkozó szakaszában — jelentős mértékben függ az oktatás egységes megszervezésétől . . . megköveteli, hogy a különféle iskolákban ugyanazokat a tudományrészeket oktassák, ugyanazokat a szabályokat kövessék, ezekben is az irányításnak ugyanaz a módja,

ugyanaz az erkölcsi fegyelem érvényesüljön, mint amelyet az egész ország . . . számára előírtak.” Az oktatás tehát: politikai feladat, következésképp az erkölcs is az. Mintegy előrevetítődnek itt a „kalapos király” 1783-as körlevelének bevezető szavai: „Senkinek sem lehet más célja, mint a legnagyobb számnak haszna és jóléte . . .” (Idézi Marczali: *Magyarország II. József korában*. II. 343.)

Elveknek és módszereknek ez a következetes egyöntetűsége egyszerűs mind a tisztségek és feladatok újszerű kapcsolatát is felveti: a *Ratio* rendszerében az oktatásügy irányítása már nem csupán felségjogi kérdés. A tanügyi szervezet

irányításáról szóló 10. § („A királyi egyetem főigazgatója, aki egy személyben a magyarországi tanügy főigazgatója”) olyan komplex hatáskört fogalmaz meg, mely már nem a Corpus Jurisban is rögzített legfőbb felügyeleti jog egyszerű delegálása, hanem alakító jogokkal megfogalmazott kompetencia, ez az országos irányítást már a modern értelemben vett „felelős kormányzat”-fogalomhoz rokonítja. Világosan megfogalmazott az iskolaigazgatók, a tankerületi főigazgatók, az egyetemi igazgatótanács, valamint a helytartótanács Tanügyi Bizottságának hatásköre is — valószínű, hogy a *Ratio* az első jogi dokumentumunk, mely

a vezetői szintek egymásra épülő felelősségét — a „piramis-elvet” — vázolja fel.

A *Ratio* nagy vívmánya a vallási türelem, sőt a felekezeten kívül állás (még a türelmi rendelet előtt vagyunk). „Senkit se szabad más vallásnak ténykedéseire készíteni . . . semmiféle nemzetiségi vagy felekezeti okból eredő becsmérést nem szabad tűrni, s ahol jelentkezik, nyomban meg kell büntetni . . .” És: „Éppoly kevésbé tűrhetőek meg a tanulóknak hitelvi dolgokról (de Religionum dogmatibus) való vitatkozásai, mert nemcsak semmi hasznot nem hajtának, hanem a tapasztalás tanúsága szerint legtöbbször gyűlölsé-

get, ellenségeskedést és hasonló szörnyűségeket keltenek . . .” Már Fináczy rámutatott e szavak korszakos jelentőségére, arra a fordulatra, amit — még az „egyedül üdvözítő” katolikus vallás primátusa idején — a közgondolkodásban előkészítettek. (Valóban: ez az alapelvi norma alig öt esztendővel azután születik, hogy a püspöki kar állami segédlettel még protestáns iskolákat zárathatott be.) Ehhez kapcsolódik oktatói oldalról is a következetes szekularizáció: a *Ratio* az egyetem, az öt akadémia és a tíz mintagimnázium (főgimnázium) tanári karára szabad pályázati rendszert ír elő, „melyben sem állapotbeli, sem társadalmi hely-

zetbeli megkülönböztetés nem érvényesülhet”.

Bevezeti a *Ratio* a képesítési rendszert is: nemcsak az egyetemi, de az akadémiai rendes tanári állásra pályázóknak is „az egyetemen szerzett doktori fokozattal kell rendelkezniük”.

„Mindenkor ügyelni kell a nemzet sajátosságaira, az ismeretekhez fűződő szükségleteire, a magyar örökös tartományok sajátos alkotmányára és mindent ennek megfelelő elvek szerint kell berendezni” — írja Ürményi a második rész fölterjesztésében. A *Ratio* tantervi része egészében tükrözi, mekkora jelentőséget tulajdonít Ürményi ezen elv érvényesülésének. „Idegen

dolgokkal foglalkozni és a magunkét elhanyagolni... megbocsáthatatlan hiba... Mi tehát az oka annak, hogy a magyar ifjúságot ebbe a hibába sodorjuk? Miért nem tanítjuk inkább úgy, hogy megismerje a hazai dolgokat? Azoknak a királyoknak viselt dolgait, akiknek engedelmeskedik? Annak a népnek évkönyveit, melytől eredetét veszi? Annak az országnak viszontagságait, melynek valamikor polgára lesz? Vajjon a haza története annyira szegény, hogy oly példák nélkül szűkülök-dik, melyek az ifjút... a haza szeretetére lelkesítik?" Patetikus hangvételi jogi norma ez: talán első jogpolitikai megfogalmazása

annak a nemzetféltésnek, mely az első reformnemzedék legkiválóbbjait sarkallta. Ürményinél ez egyben célja és módszere is az oktatásnak: az egész akadémiai és közép-szintű oktatás fő célja most — ellentétben a régi rendszer eklektikus elvontságával — „az ország ismerete”. Induktív módszert kell alkalmazni, meg kell fordítani az ismeretközlés addigi sorrendjét: a földrajzban például, ha egyáltalán tanították, a világrészeken kezdték s a haza földjének ismerete utolsó helyre került, mostantól „elsősorban hazájukkal kell az ifjakat megismertetni, azután a határos vidékekkel, s végül az ausztriai uralomnak alávetett országokkal”.

Az alapműveltségi oktatás tananyagának és tantervének összeállításánál, valamint az ehhez kapcsolódó módszertani utasítások megfogalmazása során a *Ratio* azokra az ismeretekre kíván súlypontot helyezni, „melyek az egész ország alkotmányának, a benne lakó nemzetek és rendek szokásainak, a különböző helyi vonatkozásoknak és az egymás közt való érintkezésnek leginkább megfelelnek”. Így például a természetrajzi oktatásnak a hazai földrajzi és geológiai adottságokra és a honi fauna gyakorlati példáira kell épülnie, Magyarország földrajza és a magyar történelem középiskolai tárggyá válik.

Mindebből szorosan következik a *Ratio* másik fontos — későbbi irredenta időkben nem kevésbé elmarasztalt — alapelve: az országban lakó nemzetiségek művelődésbeli egyenrangúsága. „Nyilvánvaló, hogy a nevelésügy az állampolgárok, illetőleg a lakosok mindegyik rétegét érinti” — szögezi le Ürményi mindjárt a mű 3. §-ában. „Ezek három felől, mégpedig a sokféle 1. nemzetiség, 2. hitfelekezet, valamint 3. társadalmi helyzet szempontjából tekinthetők. S, hogy az emberek egyetlen csoportja se nélkülözze e szabályzat szerfölött jótékony hatását, egyenként meg kell vizsgálni a hármat.” E megosztottság vizsgálatából és

„az állam boldogságának” maximumából Ürményi ezt a követelményrendszert eredezteti: „. . . arra kell törekedni, 1. hogy mindegyik nemzetiség — amennyire ez kivihető — saját anyanyelvi iskolával rendelkezzen, 2. hogy ezt az iskolarendszert az összes állampolgárt egyenlőképpen figyelembe véve kell kialakítani . . . hogy vallási megkülönböztetés nélkül, egyformán szolgálja mindenkinek közös művelődését és a társadalom hasznát; 3. hogy ennek a király által elrendelt oktatásnak a jótékony hatása egyenlőképpen kiterjedjen az állampolgároknak minden egyes rétegére, a falusiakra, a mezővárosiakra, a szabad királyi

városiakra, a megyék és a hadsereg tisztségviselőire stb. egyaránt.”

A *Ratio* felvilágosult etatizmusa nem ismer műveltségi monopóliumot: „az államfenntartó nemes-ség és nemzetiség” reformkori, annyi tragédiát szülő fogalma helyett itt a kulcsszó az állampolgár. (Tegyük hozzá: nem a társadalmi lehetőségeitől elvonatkoztatott, diderot-i „absztrakt polgár”, hanem a kor társadalmi feltételei által meghatározott ember.)

Az ifjak „azokban a tudományokban nyerjenek oktatást, amelyek később mindegyiküknek javára és hasznára lesznek”. Más szóval: „... gondosan meg kell vizsgálni, mely tanulmányok felel-

nek meg kinek-kinek jövőendő társadalmi helyzetében és micsoda hasznót fognak hajtani a mindennapi gyakorlati életben...” Ürményi *Ratiója* ezen a ponton vállalkozik igazán úttörő — a hazai lehetőségek szintjén már-már irreális — feladatra: megkísérli egy, a „jövőendő társadalmi helyzet” által megkívánt műveltségi minimum meghatározását, jobbára magával az egyes iskolatípusok részére előírt tantárgyi anyaggal, illetve az iskolatípusonként és tantárgyanként bőségesen adott instrukciókkal, úgy, hogy közben a tanulók egyéni képességei és hajlamai se maradjanak lehetőleg kihasználatlanul. (Ezt főleg az ún. másodrendű

tananyag bevezetésével éri el). „A földművelés, a mesterségek végzése s a falusi élet más tevékenységei szempontjából szükséges” anyanyelvi iskolákkal „főként amiatt kell a legnagyobb lelkiismeretességgel törődni, mert a bennük elkövetett legkisebb hanyagság is megingatja az oktatás és nevelés egész épületének alapját, megakasztja, sőt egészen megakadályozza, hogy később a közre áradjon a magasabb tudományok sok-sok haszna”. Mindegyik anyanyelvi iskola egyformán „nemzeti iskola”. Ez a *Ratio* rendszerében „népnyelvű” iskolát jelent, melyben a tanítás a latin és német mellett az ország adott vidékén beszélt

nyelven történik. Persze, sok helyütt vegyes ajkú a lakosság, ezért Ürményi a tanügy újjászervezésének két további alapelvét fogalmazza meg: „1. Amennyire ez lehetséges, mindegyik nemzetiség rendelkezék — a latin iskolák mellett — saját népnyelvű iskolákkal is, ahol a megszabott tananyagot saját anyanyelvükön magyarázzák meg a gyermekeknek. 2. A kisgimnáziumokba pedig olyan tanárokat kell rendelni, akik közül az egyik tanítani tudja az országban elterjedt egyik nyelvet, a másik tanár pedig a másikat; például a németet és a szlovákot a magyar lakta területeken, német nyelvű helyeken a magyart és a szlovákot,

a szlovák helyeken a magyart és a németet és így tovább.” (*Ratio*. 103. §.) Az első elvből az is következik, hogy azokban a városokban, ahol kisgimnázium vagy gimnázium van, minden — abban a városban élő — nemzetiség számára külön anyanyelvi iskolát kell létesíteni. Az anyanyelvi iskolák tipizálása „a jövő társadalmi helyzetet” (vagyis a lakosság foglalkozási ágát) feltételezően, településtípusonként történik. Háromtanítós városi iskolák az iparos és kereskedő lakosság számára, némi latin alapvetéssel; és egy- vagy kéttanítós falusi és mezővárosi népisiskolák a falusi nép művelődési szükségleteire; a kilenc tankerület szék-

helyein kiemelt anyanyelvi iskolák vagy nemzeti mintaiskolák — „normáliskolák” —, négy osztálylyal: feladatuk egyrészt a gimnáziumi tanulmányokra előkészítés, másrészt „itt kell képezni az ország különböző részein levő anyanyelvi iskolák élére állítandó tanítókat, hogy azután ezek mindenütt meghonosítsák és folyamatosan fenn-tartsák a tanítás azonos módszerét”. Ürményi felfogása tehát mentes minden nacionalizmustól, a *Ratió*ban a magyar mint nemzet, semmiben sem különbözik a történelmi Magyarország többi hat nemzetétől.

A „népnyelvű” iskolákkal létrehozott népoktatás legfőbb vívmá-

nya még nem az általános tankötelezettség kimondása (erre majd száz év múlva kerül csak sor), hanem az anyagi alapok megteremtése: a *Ratio* elrendeli, hogy legalább a tankerületek székhelyein működő mintaiskoláknak fenntartási költségeit teljes egészében a szekularizált jezsuita-vagyonból létrehozott tanulmányi alapból kell fedezni. Legalább ezek az iskolák ne legyenek kitéve tehát az egyébként fenntartásra kötelezett vármegyei szervek, városok és felekezetek ingadozó készségének.

A *Ratio* megalkotta új szervezet az elemi, a közép- és főiskolai oktatást — híven az általa megfogal-

mazott funkcionális műveltségfogalomhoz — már egységes, egymásra épülő és egymást kiegészítő rendszernek tekinti, ahol minden magasabb szintű tantárgy szervesen épül az alsóbb szintű oktatás tanrendje által közvetített ismeretanyagra. Ezt a közép- és felsőoktatás fórumrendszere is tükrözi. A középiskolák két tagozatra oszlanak: az első a háromosztályos grammatikai iskola vagy kisgimnázium, a második az ötosztályos nagygimnázium. A *Ratio* előírja: ezentúl mindegyik gimnáziumi osztálynak külön tanára legyen, külön tanteremmel.

A grammatikai iskola — miután a városokban működik — Ürmé-

nyi elképzelése szerint a városi, mezővárosi és kiemelt anyanyelvi iskolákból nyeri növendékeit, „leendő kézműveseket, gazdákat, kisebb városi alkalmazottakat, bányászokat és néptanítókat” képez. A nagygimnázium viszont — két évfolyamnyi latin stílus és ékeszolás ismerettöbbletével — már „tudományos életpályára” készít elő, de a tanulmányok abbahagyása esetén is kellő életjártasságot nyújt ahhoz, hogy „a növendékek az apai házba térjenek vissza, hogy átvegyék örökségüket, családjukról gondoskodjanak, gazdaságukat vezessék, titkári teendőket végezzenek”. A középiskolát elvégzettek vagy az akadémiákon („filozó-

fiai tanfolyamok”), vagy az egyetemen tanulhattak tovább.

Az öt akadémiának (Nagyszombat, Győr, Nagyvárad, Kassa, Zágráb) ezentúl két tanfolyama lesz: bölcsészeti és jogi, elvégzésük két-két évet vesz igénybe. A jogakadémia teljesen új intézmény, jogot addig az országban a még Nagyszombatban székelő egyetemen kívül csak a pesti egyházjogi iskolán és az egri, Ürményi által is látogatott „Foglarianum”-ban lehetett tanulni. A filozófiai tanfolyamok gyakorlati feladata a teológusok, jogászok és orvosok későbbi tanulmányaira való előkészítés. Az egyetem hierarchikusan is az iskolaszervezet élére kerül,

mivel nem tartozik az összes iskolatípust ellenőrző tankerületi főigazgatók, hanem közvetlenül a helytartótanács Tanulmányi Bizottságának joghatósága alá. Egerszersmind, mint az ország oktatásügyének legmagasabb rendű — ekkor még egyetlen — intézménye, nemcsak tudományközvetítő, de egyben tudományművelő és tudományszervező is. Ez utóbbi funkcióját az egyetemi tanácson keresztül gyakorolja, melynek feladata többek között, hogy „a tanulmányok egységes módjáról és a tudományok országos előrehaladásáról elmélkedjék”. Fontos feladata még az ország összes iskoláiban használatos nyomdai termékek, különö-

sen a tankönyvek és tételgyűjtemények, tudományos értekezések „felülbírálása”.

A *Ratio* által közvetített műveltség — ellentétben a korábbi oktatás elvont „örök humánium” eszményével — tehát hangsúlyozottan gyakorlatias jellegű, mondhatni, az első oktatási rendszerünk, mely nemcsak hogy a rendi társadalom minden rétegéről gondoskodni kíván, de egyben „korszerű” műveltséget is akar nyújtani. Hogyan éri ezt el? Mindenekelőtt a közvetíteni kívánt ismeretanyag jelentős bővítésével. Ennek pedagógiai nehézségei nyilvánvalóak. A *Ratio* szerzője „szinte küzdött magával, mikor egyrészt az

iskola korlátolt teljesítőképességére gondolt, másrészt pedig az élet követelményeit szemlélte” — írja Csóka Lajos. A régi és új iskola közti különbség leginkább a grammatikai iskola tananyagában mutatkozik meg. Ürményi, tudva, hogy a gimnázium tanulóinak zöme csak a grammatikai osztályokat fogja elvégezni, az oktatás — tehát az általános műveltséget jelentő ismeretanyag — bázisául a grammatikai osztályokat jelöli ki, elve tehát az, hogy már a középiskola alsó tagozatában közvetíteni kell „az élet szempontjából” szükséges ismereteket. A tanterv gerincét ugyan továbbra is a latintanítás alkotja („a latin nyelv ismeretének

hiánya az elhanyagolt nevelésnek leghatározottabb bizonyítéka”), de a tanítás módszere gyakorlatiasabbá válik: az olvasmányok anyagát úgy kell megválogatni, hogy a klasszikus latinság mellett azt a szókincset sajátíthassák el a növendékek, melyre a jövőendő hivatali vagy gazdasági tevékenységük során szükségük lesz.

A grammatikai tanterv heti 25 órájából a három év alatt heti 15 órában kell elsajátítani a latinban a közéleti pályákhoz szükséges alapjártasságot, a fennmaradó 10 órában viszont a reáliák osztoznak heti 2—2 órában. Általános módszertani alapelv: a tanulóknak a megszerzett ismereteket mindig a

napi életben előforduló esetekre kell vonatkoztatniuk és a különböző műveleteket azokon gyakorolniuk. Ehhez járul a honismertetés előtérbe helyezése. („A magyar királyság területén bőségesen szétosztott természeti kincsek többnyire csak azért maradnak eltemetve, mert nem ismerik őket.”) Természetrajzból először állattant, majd növénytant, végül ásványtant (mindezt lehetőleg hazai példákon), történelemből először a Bibliát, utána két éven át a magyar történelmet, földrajzból is előbb Magyarországot — az osztrák örökös tartományokat csak a harmadik osztályban — kell tanítani. (Mottó: „... mi hasznát veszi annak az

ifjú, akiből az iskolából való kilépés után állami pénztárnok vagy egy magánvagyon gondnoka, tanácsnok, gazda, iparos, mesterember lesz . . ., ha a kínaiak és egyiptomiak, Nagy Sándor vagy bármely más európai nép történetében kiváló jártasságot szerez, és mi kárát fogja vallani, ha nem ismeri őket? Ellenben a hazai történelem ismerete sokszor nagy hasznára, ennek hiánya pedig ártalmára lehet.”)

A grammatikai osztályú ismeretanyag növelését Ürményi — Diderot híres tervezetéhez hasonlóan — „a minden tekintetben nélkülözhetetlen”, illetve „hasznos” ismeretkör-fogalom kialakításával és szembeállításával kíséri meg

ellensúlyozni. Nélkülözhetetlen ismeretet nyújt (vagyis minden iskolában és minden tanulóra nézve kötelező) a hittan, a „tetszetős és szabatos íráskészség”, a számtan, a latin nyelv (melyhez az utolsó tanévben csatlakozik „a helyes és következetes gondolkodás tudománya”) és a természetrajz. Minden tanuló számára egyformán hasznos „az Ó- és Újszövetség története, a magyar történelem, a hazai földrajz”. További differenciálás: „Nagyon előnyös lesz, de csupán bizonyos tanulóknak, ha valamelyes kiképzést kapnak részint a görög nyelvből és a geometriából, másrészt azoknak, akik úgy határoztak, hogy a kisgimnáziumi

tanulmányok után búcsút mondanak az iskolának, igen hasznos lesz, ha a természetjog és a hazai jog néhány alapvető elvét legalább azon a szinten elsajátítják, hogy a mindennapi élet gyakoribb eseteiben ne legyenek tanácstalanok, s az ügyes-bajos dolgaikkal kapcsolatos iratokat a magyar jogi előírások alapján el tudják készíteni.” (106. §)

Az állampolgári jogtudat jelentőségének ez a felismerése rendkívül figyelemreméltó. Az alsóbb szintű oktatásba való beépítésének lehetősége valószínűleg gróf Niczky Kristóf 1769-es emlékiratának kapcsán vált tudatossá Ürményiben. Tudjuk, hogy ez a reform-

tervezet „az állampolgári és emberi kötelességek tanát” (de officiis hominis et civis), meglehetősen természetjogi alapozással, a középiskolákban rendes tantárggyá kívánta tenni.

A korábban oly fontosnak tartott görög nyelvnek a rendkívüli tárgyak közé sorolása önmagában is nagy fordulatot jelez. A *Ratio* ezt — igen jellemzően — ezzel indokolja: „A drága időt még egészen apró munkával se fecsérreljék, ha annak haszna magától értetődően nem nyilvánvaló...” Ez csupán azoknak való, „akik egyéni szorgalmukkal kitűnnek azok közül, akik tanulmányaikat tovább akarják folytatni és mint-

egy kitüntetésképpen kapják ezt a tárgyat” — 127. §.

Itt tűnik fel, hogy a magyar nyelv és irodalom nem szerepel se a „nélkülözhetetlen”, se a „hasznos” tárgyak között. Logikusan következik ez a *Ratio* nemzetiségi elvre épített koncepciójából: a magyar mint népnyelv, még nem tantárgy, csupán az anyanyelvi oktatás eszköze. De az ellentmondás a honismertetés hangsúlyozott értékelése és a nemzeti vonatkozások mellőzése között, mely régebbi szerzőink szemében gyakorta szálka volt, látszólagossá válik, ha arra gondolunk: magyar irodalom még alig létezik, Bessenyei szelleme nem sugárzott még szét.

A RATIO
HATÉKONY VÉGREHAJTÁSA
ÉRDEKÉBEN KIFEJTETT
TEVÉKENYSÉGE

Az „életbe kilépők” szintjéig követtük Ürményi reformművének gondolatait. „A Ratio tanterve oly hatalmas fordulatot jelent hazánk művelődésében, aminőre sem azután, sem azelőtt nincsen több példa” — írta Fináczy Ernő. Ami legalábbis a népoktatás érdekében kifejtetteket illeti: euforizmus nem tűnik túlzottnak, főleg ha a *Ratio Educationist* nem önmagában, hanem a hozzá kapcsolódó intézkedésekkel együtt vizsgáljuk.

Az elemi iskolák tantervét illetően a *Ratio* csak keretszabályozást

ad: a részletes tanterv és módszer-
tan kidolgozását egy külön e
tárgyban összehívandó konferen-
ciára bízta. 1778. május 1-jén
nyitja meg Patachich Ádám kalo-
csai érsek, az egyetemi tanács el-
nöke Budán a nemzeti iskolák fel-
ügyelőinek részvételével tartott or-
szágos értekezletet, mely a népisko-
lák egységes tanrendjének megha-
tározásával, a szükséges tanköny-
vek előállításával és általában a
Ratio végrehajtásának kérdéseivel
foglalkozik. Az értekezlet részletes
tematikáját (*puncta instructionis*)
Ürményi dolgozza ki, úgyszintén
a tanácskozás eredményeit rögzítő
dokumentumot is (*Projectum Bu-
dense*)¹⁰ ő szerkeszti egybe. Ez

utóbbi a *Ratio* végrehajtásához sokáig gyakorlati útmutatóul szolgál. Ez a projektum — túllépve a *Ratio* kereteit és visszanyúlva a pozsonyi Commissio Scholastica 1775-ös intézkedéséhez, mellyel az elrendelte a tankötelezettek nyilvántartásba vételét — gyakorlatilag az általános tankötelezettség elvéből indul ki. „A városi hatóság azon szülőktől vagy gyámoktól, akik gyermekeiket félelemből vagy tudatlanságból vagy más el nem fogadható okból otthon tartják . . . , e nagy gondatlanságuk és hanyagságuk büntetéseképp . . . a tandíjat hajtsa be és a gyermekeket szülei akarata ellenére is az iskolábajárásra kényszerítse.”

(Nincs adatunk arra, hogy ez a rendelkezés végrehajtásra került volna, de felvétele a projektumba minden valószínűség szerint Ürményinek tudható be, aki eredetileg a házitanítókra is ki akarta terjeszteni a közoktatás hatályát: ezek ui. csak a gimnáziumok igazgatóinak engedélyével lettek volna felfogadhatók. A kéziratnak ez a passzusa a nyomtatott szövegből kimaradt.)

A projektum részletesen szól a nemzeti iskolák felügyelőinek hatásköréről, felügyeleti joguk gyakorlásának módjáról, ügyvitelükről, a „rektorok” és a tanítók kötelességeiről, eltiltja a tanítókat a hivatásukhoz nem illő mellékfog-

lalkozásoktól (például: a jegyzői munkától), kitér a leányok oktatásánál irányadó „különleges” szempontokra, megemlékezik a vasárnapi ismétlő oktatásról, eltiltja a zugiskolákat, gondoskodik a házitanítók tevékenységének ellenőrzéséről, az árvaházak létesítésének és működésének szabályozásáról, kötelességévé teszi a helyi hatóságoknak az iskolaépületek emelését és felszerelését. Külön szól a hitoktatók feladatairól és jogairól, a hitoktatás új módszeréről (mely szerint a növendékeknek ezentúl saját szavaikkal kell felmondaniuk a vallástani leckéket is) és részletesen taglalja a tantárgyak anyagát.

(A rendkívüli tárgyak közé sorolt hazai történelmet többé nem egyszerűen a csaták és uralkodói tettek leírásának, hanem egyszersmind a hazai „mesterségek és művészetek” fejlődésrajzának tekinti, a hazai földrajzot topográfiaiaként, vagyis az ország gazdasági, ipari és kereskedelmi viszonyainak leírásaként kívánja oktatni, a rajztanítás deklarált célja a hazai mesterségek felvirágoztatása: „... a pusztán gyönyörködtető rajzolás nem idevaló: a tanulók is olyan tárgyakat rajzoljanak, melyeket majdan műhelyeikben fognak létrehozni.”)

A tanítók képzését elsőrendű feladatnak tekinti a projektum,

„mert ettől függ a most meghonosított új módszerek minden sikerre”. (Ez a felismerés, mint látni fogjuk, a későbbiekben sok gondot és munkát szerez még Ürményinek.) A normáliskolákon a tanítójelölteknek (akik gyakran már ténylegesen működő tanítók) külön tanfolyamon kell elsajátítaniuk a jövőendő hivatásukhoz megkívánt különleges ismereteket: a nyelveket, a rajztudást, a zenét és „a helyes módszert”. Két ilyen tanfolyamot kell szervezni minden normáliskolán, a tanfolyamok 4–5 hónapig tartanak, az oktatási idő zömét az elméleti előadások töltik ki. Minden tanítójelölt 14 napra kap egy osztályt, melynek tanítá-

sát megfigyeli, végül 8 napon keresztül maga végzi a tanítást a vezető tanító (az iskolaigazgató) jelenlétében, aki elkövetett hibáira „barátságosan figyelmezteti”.

A projektum felsorolja az elkészítendő elemi iskolai tankönyveket is: a szépírássra (mely még a tintakészítés és tollvágás módszerét is tartalmazza), a helyesírássra, a számtanra, a nyelvtanra, a latin alaktanra, a geometriára és „polgári építészetre”, az elemi fizikára és a naptárak magyarázatára.

A tanítóképző tanfolyamok tankönyve a „vezérkönyv”, mely a *Ratio* által az elemi iskolai oktatás módszertanául előírt Felbiger-féle (másként: sagani) módszer

alapjaival ismertet meg. Ez — az elemi oktatásunkban részeiben nagyon sokáig élő, úgynevezett „normális” módszer — az egyetlen, melyet Ürményiék közvetlenül az osztrák Schulordnungból vettek át, öt elemből áll, ezek: az együtt-olvasás, az együttes tanulás (osztálytanítás), a betűs módszer, a táblázatos módszer és a kérdező módszer vagy katekizálás.

A betűs módszer a memorizálás segédeszköze: a tanító a kívülről megtanulandó mondat szavainak kezdőbetűit felírja a táblára; a táblázatos módszer viszont a tanulás bázisának tartott memorizálást a vizualitás lehetőségével egészíti ki, és azt jelenti, hogy minden tan-

tárgy anyagát — rendszerint különböző alakú zárójelek segítségével — áttekinthetően tagolt táblázatokba kell foglalni. A két módszer a katekizálásban realizálódik: ennek értelme, hogy maga a tanítás előre megfogalmazott kérdések és feleletek formájában történik.

A magyar közoktatás első tanéve saját tankönyvek nélkül indul, egyelőre az osztrák tankönyveket használják. Ürményi — a *Projectum Budense* életbeléptetésére vonatkozó előterjesztésében — a hazai iskolakönyvek kiadását leg-sürgősebb feladatként jelöli meg, javasolva, hogy a császárnő a helytartótanácsot bízsa meg azok kidolgoztatásával. A szerkesztés mód-

szeréül azt javasolja — összhangban azzal, amit a *Ratio* „a német nyelv különleges hasznáról” általában mond (102. §.) —, „hogya az ilyen könyvek két nyelven készü-
tenek, az egyik hasábon német nyelven, a másikon vagy magyarul, vagy valamely más nemzeti nyelven: ekként a zsenge korban levő ifjúság anyanyelvén könnyebben tanulja meg a nemzeti iskolák tárgyait és egyúttal valamennyien kellően elsajátítják a német nyelvet... azok pedig, kiknek anyanyelvük a német, alkalmat nyernek egy másik nemzeti nyelv megtanulására is, főleg olyanéra, mely a szomszéd vidéken uralkodik”.
(Megfontolt tanács ez: egyrészt

beleillik az udvar távlatos terveibe, másrészt, éppen nemzeti érdekből, figyelemmel van az ország néhol igen kevert népességi viszonyaira — például 1777-ben Budán a lakoságnak csak 4,58%-a, Pesten 20,75%-a magyar anyanyelvű.) A javaslat — királyi rendelettel — megvalósul, 1779-től kezdve egymásután jelennek meg a budai egyetemi nyomdában készült tankönyvek, a magyar, német és szlovák nemzeti iskolák számára.

Az első „kéthasábos” magyar ábécéskönyv (*ABC könyvetske a' nemzeti iskoláknak hasznokra*) szerzője Révai Miklós, az első rendszeres magyar nyelvtankönyv 1781-ből a *Magyar Grammatica*,

vagy-is haza nyelvnek gyükeres megtanulására való intézet. A Projectum tehát, külön tantárgyi rangra emelés híján is, mintegy „becsempészte” a tananyagba a magyar nyelvtan tanítását.

A tankönyvek után a tanítók létszámhiánya a legnagyobb probléma: az első tanév megindulásakor a legtöbb gimnáziumban, hogy egyáltalán megkezdhessék a tanítást, egyes osztályok összevonásával próbálkoztak. Ürményi ebben — joggal — az egész középoktatási struktúra veszélyeztetését látta.

A probléma áthidalására a helytartótanács Tanügyi Bizottságával sikerül elfogadtatnia a „lefokozás” elvét. E szerint: 1. mivel a nagy-

gimnáziumokban a *Ratio* minden tantárgyhoz külön tanárt rendel, a létszámhiány nem ellensúlyozható azzal, hogy ugyanaz a tanár két iskolában is tanítson egyidejűleg, 2. ha a gimnáziumban mutatókozó tanárhiányt a tankerületi főigazgató nem tudja felszámolni, az érintett nagygimnáziumot kiskimnáziummá vagy akár egyes grammatikai osztályokra „fokozzák le” és 3. a nem megfelelő módon ellátott osztályok átminősítését még akkor is végre kell hajtani, ha ezekben az általánosan szükséges tárgyakon kívül ún. esztétikai tárgyakat is tanítanak — a cél, hogy inkább jól ellátott kiskimnáziumokként működjenek.

A *Projectum Budense* hatályosulása érdekében kifejtett aktivitása után Ürményinek mindenekelőtt a protestánsok ellenkezését kell leszerelnie. A protestánsok 1777-es *Ratio*-ellenes folyamodványa ellenében kancelláriai *Emlékirat*ban kifejti: a tankerületi főigazgatók személyükben a király legfőbb felügyeleti jogát, a suprema inspectiót gyakorolják, tehát a protestáns iskolai oktatás feletti felügyeletük (a *Ratio* 64. §-a szerint) egyrészt semmiképp nem jelent újdikaszteriális alárendeltséget, másrészt maga a *Ratio* tilalmazza az oktatásban a felekezetek közti diszkriminációt. A cél érdekében Ürményi — nyilván tudatosan — el-

hallgatja, hogy a protestáns iskola-
tartás helyi jogairól szóló artiku-
láris törvénycikkek tartalma jóval
több, mint a katolikus hitoktatást
nyújtó iskolán belüli megkülön-
böztetés tilalma, s még ha a *Ratio*
nem biztosít is hatáskört a főigazga-
tóknak a törvénybe iktatott protes-
táns jogok felett, az úgynevezett ar-
tikuláris helyeken élvezett kedvez-
ményeket óhatatlanul meg fogja
szorítani a *Ratio* folytán létrehozán-
dó intézményrendszer. (Már a kö-
zeljövő őt igazolja: a türelmi ren-
delet, majd az 1791. XXVI. tc. foly-
tán a katolikus állami iskolák elvesz-
tik korábbi privilegizált jellegüket.)

Csupán a *Ratio Educationis* tette
lehetővé, hogy az oktatás ha-

zánkban is politikai feladattá válnak. Hogyan működött, hogyan volt irányítható az új fórumrendszer? A tanügy országos irányítását elvben a helytartótanácsnak kellett végeznie. Valójában önálló döntést ekkor még nem hoz, ténykedése kimerül abban, hogy formailag megerősíti a kebelében működő Tanügyi Bizottság javaslatait.

A bizottság — tagjai közt a királyi kancellária és a helytartótanács, tehát a Bécs és Pozsony között „ingázó” Ürményivel — lázas tevékenységet végez. Állandóan ülésezik, minden jelentést megvitat, mintegy szakminisztériumként elvégzi mindazokat az operatív és

irányító feladatokat, amit e téren a ráruházott legfőbb felügyeleti jog kapcsán a központi politikai kormányzéseknek kell intéznie. A *Ratio* szerint a bizottság elnöke egyben a királyi egyetem főigazgatója — ezt a tisztet töltötte be Ürményi 1806-tól, amikor a második *Ratio* folytán az egyetem elnöke már nem rendelkezett ekkora hatáskörrel —, aki egy személyben ráadásul az egész magyarországi tanügy főigazgatója is. „Sajátos feladata, hogy legfelsőbb szinten ellássa az egész közoktatás felügyeletét: a király nevében mint királyi megbízott három évenként meglátogassa az egyetemet, a többi iskolát annyiszor, ahányszor jónak

látja, vagy pedig ahányszor az ügyek ezt megkövetelik; alaposan megvizsgálja, hogy milyen az egyetem és a többi iskola jelenlegi helyzete, . . . lelkiismeretesen megtartják-e az előírt tanügyi szabályzatot, megfelelőképpen fegyelmezett-e az ifjúság . . .”

A bizottság elnöke — mai terminológiával már-már felelős miniszter — így az egyetemet is, a tankerületi főigazgatókat is, sőt az ország valamennyi oktatási intézményének vezetőjét közvetlenül ellenőrizheti, részükre utasítást adhat, beleértve az anyanyelvi iskolák külön felügyelőit is. (Mivel a nemzeti iskolák sokasága „különleges gondoskodást kíván”, a *Ratio*

kettős felügyelet alá helyezte őket.)
Íme: az ország összes iskolája,
még a legeldugottabb is, közvet-
len kapcsolatba jutott az államha-
talommal. A jozefinizmus legme-
részebbnek tartott álma, megelőz-
ve igazi „álmodóját”, az oktatás-
ügy terén megvalósult.

S az állam mostantól mindenki-
ről, aki részévé vált a művelődés-
nek, tudni akar: Ürményi indít-
ványára elrendelik, hogy a tanulók
előmeneteléről és „erkölcsi maga-
viseletéről” az iskolák igazgatói (az
ő tisztüket is a *Ratio* hozta létre)
félévenként részletes kimutatást ad-
janak a tankerületi főigazgatók ré-
szére, és a tanulók tanulmányi
eredményeit (az „érdemsorozato-

kat”) az iskolák nyomtatásban te-
gyék közzé.

Ürményi tevékenységének köszönhetően kapunk képet az új
oktatási rendszer első éveinek isko-
lahelyzetéről is, vagyis arról; ho-
gyan érvényesültek a valóságban
a *Ratio* elvei? 1779 nyarán Ürmé-
nyi uralkodói megbízást kap a
nevesebb tanintézetek végigláto-
gatására, hogy személyes tapasza-
latok alapján mérje fel a megrefor-
mált tanügy országos helyzetét.
Jelentése (Országos Levéltár Udvari
kancelláriai iratok, Acta Generalia
5297/1779. szám) mai szemmel
meglehetősen aggasztó képet fest.
Ürményi szerint a legtöbb gram-
matikai iskola és gimnázium tan-

könyv nélkül működik, mert a szülők sokallják a pénzt rájuk, a felsőbb iskolák részére előírt tankönyvek pedig egyszerűen nem kaphatók. Például: az akadémiák részére még egyáltalán nem készültek el a jogi tankönyvek, akárcsak Magyarországnak az új tantervben előírt földrajza, miért is az iskolának be kellett érniük Bél Mátyás akkor már elavult könyvének új kiadásával. De az elkészült középiskolai és akadémiai tankönyvek közül is jó néhány — így a „gondolkodástan”, a természetjog, a természetrajz és a „gazdaságtan” — pedagógiai alkalmatlansága miatt használhatatlan. Ürményi szerint e tankönyvek oly kevésbé vol-

tak áttekinthetők, hogy maguknak a tanároknak is komoly nehézségeket okoztak. Még ennél is nagyobb baj volt szerinte a szemléltető eszközök csaknem teljes hiánya. Nemcsak a természetrajzi gyűjtemények hiányoznak, de a geometriai és fizikai segédeszközök, térképek is — még az ország akkori fővárosában, a Pozsonyban levő gimnáziumban is. (Érdeme az is, hogy a megyék többsége 1782-ben végre — az ország első korszerű térképének elkészítése végett — felterjeszti a régi Bél-féle megyeleírások javított-kiegészített változatát. Lásd: Országos Levéltár Kancelláriai iratok, A-39: 1827/1782 és 85/1783. szám.) Keserűen álla-

pítja meg, hogy a tanári kar a *Ratio* szellemét — kevés kivételtől eltekintve — még nem érti meg, így például rendkívüli tárgyat a legtöbb helyen „hallgatók hiányában” nem tanítanak, a másodrendű gimnáziumi és az akadémiai tananyag ismeretterjesztés-forradalmasító újdonsága, az újságolvasás tanítása („előadások újságközlemények alapján”, metodikájának kidolgozására Ürményi külön tanulmányt készíttetett) csak azon a néhány helyen folyik, ahol a tanár hajlandó saját pénzén járni a Bécsben megjelenő Ephemerides Vin-dobonensest. (Az Ürményi által e célból megjelentetni kívánt budai egyetemi lap, az Ephemerides

Budenses csak 1790-ben jelent meg, más kiadásában.) Ugyancsak elenyészően kevés iskolában valósultak meg a *Ratió*nak a testnevelő játékokra („játékos foglalkozások”) vonatkozó — a XVIII. századi közoktatásban példa nélkül álló — előírásai, mert az iskolafenntartók nem akartak vagy nem tudtak „játékhelyet” rendelkezésre bocsátani.

A Ratióval megvalósuló „hatalmas fordulat” tehát az első években még aligha volt mérhető, tapasztalható: sokkal inkább látszik igaznak az a megállapítás, hogy ez a rendszer életbeléptetése ellenére is sokáig csak reformterv maradt. Olyan nagy és átfogó koncepció

volt, hogy megvalósításához egy egész nemzedéknek kellett felnőni. Társadalmi hatása — a felvilágosodás és természettudományos gondolkodás mintegy felülről, központilag történő „beoltása” — csak évtizedek múlva vált igazán érezhetővé — de az maga volt a reformkor. Elsőnek megvalósuló nagy vívmánya, a népoktatás intézményesítése tette lehetővé, hogy a reformkor szellemi megalapozása legyen.

ÜRMÉNYI ÉS A JOZEFINISTA
REFORMTÖREKVÉSEK.
AZ 1785-ÖS ELABORATUM

A *Ratiót* megalkotó Ürményi olyan reformert sejtet, akinél látszatra aligha lehet nagyobb híve II. József rendszerének: hiszen a *Ratio* egyébbel sem foglalkozik, mint „a legnagyobb számnak hasznával és javával”. Ez, tudjuk, a császár minden intézkedésének mottója is. De az élet — pontosabban II. Józsefnek a társadalmi és emberi realitásokat semmibe vevő voluntarizmusa — óhatatlanul szembeállította őket: a legnagyobb jozefinistát a legtisztességesebb (mert a tényeket leginkább tisztelő) jozefinistával.

Kétségtelen, hogy a császár kezdetől fogva úgy tekintett a *Ratio* körüli érdemeiért immár országos hírt szerzett Ürményire (Mária Terézia Szent István-renddel tünette ki és jelentős birtokadományt a Fejér megyei Vál és Agárd földesurává tette), mint a jozefinizmus egyik élharcosára. Terveinek végrehajtásában kiemelkedő szerepet szánt neki, és Ürményi e feladatoknak — formailag — eleget is tett. Ezekben az években fokozatosan az ország legtekintélyesebb közjogászává válik, országos politikai tényezővé, s ez annál figyelemreméltóbb, mivel rang szerint — 1780. június 19-én Pest megye adminisztrátorává történt

kinevezéséig — nem több, mint a királyi kancellária tanácsosa. (Országos méltósággá majd 1782-es bihari főispáni kinevezésével válik.) Jellemző rá, hogy végrehajtotta a császár utasításait, nem állt félre kiagyalt indokokkal, mint jó néhányan megtették közeli munkatársai közül, holott nézetei, a közös kiinduló alapon túl, egyre nyilvánvalóbban ütköznek a császár voluntarizmusával és ő ennek következetesen hangot is adott.

Az alapvető ellentét, mely szinte minden józsefi intézkedés kapcsán felmerül benne, már azokban az ügyekben is, amiket a kancelláriában és az ún. Egyházi Bizottság tagjaként referál — uralkodói

rendeletre, resolútióra vagy elvi leiratra, rescriptumra készít elő —, közjogi természetű. Közjogásznak lenni a XVIII. század végén már azt jelentette, hogy egyben tudományosan képzett jogtörténésznek is kellett lenni, hisz a hatályos közjog kimutatása több évszázadnyi törvény- és szokásjoganyag szövevényes rendszerének elmélyült kutatását igényelte.

Ürményi dilemmája a „hogyan”-ra vonatkozik, csak ritkán a „miért”-re. A császár szerint a közjó legfőbb biztosítója a jozefinista uralkodói akarat, Ürményi szerint a törvény, illetőleg az országnak leginkább megfelelő kormányforma. A császár minden szervben

és testületben saját hivatalát látja, Ürményi az „ősi” alkotmány tartozékait, mely utóbbit viszont a császár Magyarországon a társadalmi reform legnagyobb akadályának tart, Ürményi kiinduló, de biztos bázisának. Jól tükröződik ez József 1783-as, a Monarchia valamennyi hivatalos szervéhez intézett „pásztorlevelének” arra a részére adott — s Ürményi által fogalmazott — kancelláriai válaszban is, melyben a császár a Monarchia minden szervének egységes hivatali eljárását hangsúlyozza. „Méltányos és kívánatos, hogy mindazon államok, melyek oly szerencsések, hogy Felséged uralodik fölöttük, hozzájáruljanak a

közjóhoz és hogy e célból megszűnjék minden féltékenység és előítélet nemzetek, vallások és tartományok között. De mivel ez a végcél úgyis elérhető, ha minden tartomány a saját alkotmánya szerint teszi a lehető legjobbat, Magyarország is mindig minden erejével a közjó érdekében fog működni, saját alkotmányos berendezkedése szerint, melyet országgyűlésének határozatai biztosítanak és alaptörvényei szerint, melyek az ország monarchikus kormányformáját meghatározzák és megállapítják a rendek előjogait és részvételüket a közjó művelésében.” (Országos Levéltár, Kancelláriai iratok, A-39: 1464/1784. szám.)

Ez tehát — és csak ez — lehet elvi alapja annak a reformtevékenységnek, mellyel Ürményi már a *Ratio Educationis* megalkotásával eljegyzí magát. Ehhez — sok kezdeti lelkes jozefinistával ellentétben, akik eufóriás lelkesedésükből később paszkvillusgyártó szarkazmusba csaptak át — „a nemesi rousseauizmus legmarkánsabb képviselője” (Kósáry) végig hű maradt, még akkor is, amikor József politikájának tragikus ellentmondása nyilvánvalóvá vált. Kezdetben ugyanis a föderalista állameszme jegyében munkálkodott a király, csak a feudális rendi alkotmánnyal került háborúságba (tehát ennek ellenzői természetes szövetségesei lettek),

de végül, hogy az állam fogalmát mégiscsak egyetlen nemzethez — a némethez — kötötte, gyakorlatilag az ország minden politikai tényezőjével szembekerült. Ürményi jelszava e fordulat után se változott. „Szolgálom a királyt — de csak mint az állameszme képviselőjét.”

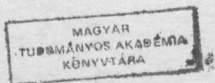
A kettőjük közti konfrontáció egyik első megnyilvánulása a türelmi rendelettel kapcsolatos, és ez esetben kétségtelenül Ürményi szemléletének rendi korlátaira vall, hogy — szemben az államtanács felvilágosult tagjával, Gebler Tóbiással — a magyar kancellária álláspontjának alátámasztására terjedelmes emlékiratban a katoliku-

sok addigi primátusának fenntartását javasolja. Tegyük mindjárt hozzá: ez az álláspontja korábbi és későbbi ténykedésével egyaránt ellentétben áll. Még 1774-ben, amikor a helytartótanács a Carolina Resolútióra hivatkozással a sárospataki kollégium és a késmárki lutheránus iskola felsőbb osztályait be akarja záratni, Ürményi az, aki keresztülviszi, hogy a kancellária azt javasolja az uralkodónak: a protestáns iskolákon a felsőbb tudományok előadását a hosszú gyakorlattal jóhiszeműen megszerzett jogok elvénél fogva „disszimilálja”. 1791-ben pedig ismét ő az, aki a türelmi rendelet fenntartása körüli országgyűlési vi-

tát a tolerancia végleges diadala mellett eldönti.

II. József 1781. április 27-én — Ürményi előterjesztésére — megerősíti a *Ratio Educationist*, sőt május 16-án hatályát kiterjeszti Erdélyre is. 1781 őszén azonban megszünteti a *Ratio* külön anyagi bázisát jelentő tanulmányi és egyetemi alapot, azzal, hogy a közoktatás költségeit az államnak központi-
lag, nem külön forrásokból kell fedeznie. Ürményi eredménytelenül kísérli meg az ellenállást: az alap „egy egész nemzet nevelésére és felvilágosítására szolgál, olyan nemzetére, melynek eddig nem állott módjában magát képeznie . . . nem kevés fáradságba került a

nemzeti ízlést irodalmi tárgyakra irányítani”, félő, hogy mindez veszélybe kerül, ha az alap eszközeit az állami költségvetés „pillanatnyi politikai szempontjai szerint fogják felhasználni”. (Magyar Kancelláriai Levéltár, 4710/1781. szám.) Ürményi felfogásában az alkotmány az állam egész szervezetét jelenti, amennyiben és ahogy azt a törvények rögzítik. Ezért tiltakozik például a királyi kamara és a helytartótanács egyesítése ellen is: a helytartótanács törvény megszabta feladata a törvények végrehajtása feletti őrködés, az alaptörvényeket sértő királyi rendeletek elleni reprezentáció — de hogyan lesz képes ezt a feladatát

ellátni, ha egyesítik egy, a király végrehajtó hatalmát szolgáló dikasztériummal? A császár problémája viszont, hogy a kimerítő pontossággal soha meg nem határozott és meg nem határozható rendi alkotmány szerint Magyarországon még a végrehajtó hatalommal se rendelkezik egészen. (Mint látni fogjuk, Ürményi a legelsőők között vállalkozik rá, hogy ennek a történelmi alkotmánynak a felvilágosodás és a társadalmi szerződés eszmévilágához igazított megfogalmazását adja.)

Az uralkodónak ugyanis „törvénytelen” rendeletei végrehajtását a szándékait gáncsoló rendi eszközre, a megyékre kellett bíz-

nia. A jozefinizmust kezdettől végig ugyanazon feloldhatatlan el-
lentét jellemzi: egyrészt a feudális
állam intézményrendszerén belül
egyes intézményeket kiszakítottan
reformálni akar, másrészt viszont a
reformintézkedések mikénti vég-
rehajtása terén mégiscsak függő
helyzetben van ugyanazon feudális
intézményektől. Ürményi mindezt
jól látja: „Igen veszélyes azonban
mindenkor, ha egy oly sok évszá-
zadon keresztül fennálló alkot-
mány egyik vagy másik lényeges
részét megváltoztatják, anélkül,
hogy figyelembe vennék az egész
összefüggéseit, az alkotmány egy-
ségességét” — írja majd az *Elabo-
ratumban*.

A császár mindazonáltal hamar felismeri Ürményiben azt az embert, akit ritka elméleti képzettség, koncepció és sokrétű gyakorlati tapasztalat mellett szinte szenvedélyes munkaszeretet jellemmez: meglátja benne egyikét azoknak „a közjóért lángoló lelkeknek”, akik szemében a jövő hivatalnokai — 1783-as híres körlevelének megfogalmazása szerint.

Egyelőre — a magyar kancellária vezetőjének javaslatára — az általa felállított Udvari Egyházi Bizottság magyar tagjává jelöli ki (1782), úgy hogy emellett továbbra is megtartja a királyi kancellárián betöltött ügykörét. (Itt — nem számítva a többnyire orszá-

gos jelentőségű, esetileg rászignált közjogi természetű ügyeket — a következő ügycsoportok állandó referense: az akatolikusok és a „hitehagyottak” ügyei, a cenzúrával kapcsolatos ügyek, az ún. Egyházügyi Bizottság magyar vonatkozású ügyei, a vegyes házasságok ügyei, kegyelmi ügyek, a vallásalap ügyei, az egyéb alapítványi és országos tanulmányi ügyek, a tiszántúli megyék közjogi ügyei — kivéve Bihar megyét, melynek főispánja.)

Az állam és az egyház egyes közjogi kapcsolatainak rendezését (az 1782. január 12-én felosztatott, ún. kontemplatív életre szolgáló kolostorok vagyonának állami kezelés-

be vételét) szolgáló Egyházügyi Bizottságban az egyházi vagyoni jogi természetét illetően Ürményi — Kresssell szemben, aki az egyház mint jogi személy és tisztségviselői mint természetes személyek birtoklási jogcímére egyaránt a kánonjogot véli alkalmazhatónak — leszögezi: a kánonjog, ami az egyházat mint szervezetet illeti, csak „hitbeli és fegyelmi ügyekben érvényes”, egyébként nem állhat ellentétben az országos törvényekkel. Viszont: az uralkodó főkegyúri joga „az egyház szolgáltaival” szemben csak a kánonjogon alapul, de nem a törvényeken. (Magyar Kancelláriai Levéltár, 6793/1782. szám.) Ez világos disztinkció annak

tisztázására: kell-e országgyűlési aktus (vagyis törvény) a feloszlatott szerzetesrendek vagyona feletti rendelkezés jogi megalapozásához? Ürményi itt — egyetértésben a bizottság osztrák tanácsosaival — „szabad kezet ad” a császárnak: az egyház szolgálói mint természetes személyek, csak vagyonkezelők, nincsenek felruházva a tulajdon felett teljes rendelkezési joggal, mert nem idegeníthetnek el és nem rendelkezhetnek haláluk utánra.

A magyar törvények az egyházi birtokkal való rendelkezést illetően mindenütt csak a „fructus”-ról beszélnek, s nem az állagról, mutatja ki Ürményi, s ez elég alapot adhat annak kimondására,

hogy az egyházi birtokok haszná-
lata feletti rendelkezés — ameny-
nyiben meghaladja az alapítványok
célját és a papság ellátásához szük-
séges összegeket — a fejedelmet
mint legfőbb kegyurat illeti meg.
Az egyházi vagyonról és kezelésről
ezért az uralkodó számára részle-
tes kimutatást kell készíteni: e kö-
telezettségük alól az egyház vezetői
már a kánonjog folytán se térhet-
nek ki. (Magyar Kancelláriai Levél-
tár, 6373/1782. szám. Közli: Mar-
czali: *Magyarország II. József ko-
rában*. II. 153.) Ez a Corpus Juris-
szal és a rendi szokásjoggal lele-
ményesen összhangba hozott állás-
pont a klerikusokkal szemben is
kiválóan szolgálta a „kalapos ki-

rály” szekularizációs terveit. (Ezek a tervek már világosan megfogalmazódtak; 1783. január 17-én a császár ezt írja Kresselhez: „Az állam átveszi az egész Monarchia egyházi jövedelmeit és mindenkit fizet, vagy pedig összeírja az egyházi vagyont és ha hiány mutatkozik, azt maga fedezi jövedelméből . . . Én az utóbbit választom, bár hosszadalmas.” (Marczali: i. m.) A végcél a józsefi maxima megvalósulása: „a pap állami hivatalnok”. (1782. május 17-i leirat, Magyar Kancelláriai Levéltár, 2398/1782. szám.)

Bármennyire is utópisztikusnak tűnhetett a századközép barokk katolicizmusán nevelkedett Ürmé-

nyi előtt ez a terv, a megvalósításán munkálkodó intézkedések némelyikében mégis részt vesz, így a papnevelésnek az állami oktatás keretébe történő illesztését célzó rendelet előkészítésében. Ürményi — a magyar kancellária 1783. április 5-i felterjesztésében, melynek ezúttal is ő a megfogalmazója — elismeri, hogy a klastromi nevelés rossz, nem felel meg a *Ratio* követelményeinek, szükség van tehát a kolostori iskolák megszüntetésére és a püspöki szemináriumoknak „generális szemináriumokká” alakítására. A főcél: „disciplina”, bizonyos elvek szerint. Ezentúl a papnövendékek is bekapcsolódnak majd a nyilvános állami oktatásba,

ennek előnyei nyilvánvalók: 1. biztosítva lesz az egyöntetűség a *Ratio* rendszerével, 2. érvényesül a dolgos életre, a hivatásra és a közjóra irányuló erkölcsi nevelés elve, 3. a költségkímélés: az eltörölt klastromok alkalmasak az új szemináriumok elhelyezésére, azonkívül az oktatás költségei egykori növénydékeik után az érintett szerzetesrendekre háríthatók. Miután a *Ratio* folytán már a püspöki szemináriumokban is csak az lehet tanár, aki egyetemi végzettséggel rendelkezik, és jó néhány szeminárium (a kalocsai, egri, veszprémi, váci, pécsi és nyitrai) a *Ratio* által előírt főiskolai feltételeket kielégíti, gyakorlatilag már meg is valósult az

egység, nincs szükség arra, hogy a teológiai oktatás a három királyi akadémia szervezetén belül történjék, hiszen ezek a papneveldek „a királyi akadémiáktól csak névleg különböznek”. Ürményi javaslatának lényege: csak a kolostori iskolákat kell bezárni, az összes többi szeminárium működjön tovább, az egyetem teológiai fakultásával szoros egységben, oktatóinak elvi irányítása mellett, „mert az egyetem és a három királyi akadémia már nem képes kielégíteni az ország igényeit”. (Magyar Kancelláriai Levéltár, 4380/1783. szám.) Az uralkodó válasza: az akadémiai és egyetemi szervezeten kívül szemináriumok nem működhetnek,

„a vallásnak és az államnak nem kell törődnie azzal, több vagy kevesebb mezítlábas, inget nem viselő, húst nem evő papja van-e, hanem igenis azzal, hogy egész papsága helyesen és egyenlő elvek szerint legyen kiképezve” (Magyar Kancelláriai Levéltár, 4379/1783. szám.) A tárgyban kiadott rendelet hangsúlyozza, hogy a teológiai ifjúság „a skolaszticizmus zshivájától távol, hasznos tudományokban és gyakorlatban nyerjen oktatást”. (Idézi Csóka Lajos: *Állam és egyház a fejedelmi abszolútizmus és a felvilágosodás korában*. 299.) Az állami papneveldek részére kiadott tanügyi utasítás szerint a szellemi szekularizáció célja

„a babonás hídra legyőzése, az ultramontanizmus teljes bukása”, a jövőben a pap példaképe egy olyan Krisztus legyen, aki „néptanító és az emberiség nevelője”. (*Entwurf zur Einrichtung der Generalseminarien in den k. k. Erblanden.* Bevezetés. Idézi Marczali: i. m. II. 182.)

Hamarosan olyan dokumentum születik az ekkorra már közéleti személyiséggé vált Ürményi tollából, mely méltán tekinthető — mint Hajdu Lajos megállapítja — „a magyar valóság átformálását célzó első átfogó programmnak”. (*II. József igazgatási reformjai Magyarországon.* 154.) Ez az *Elaboratum* (*Ausarbeitung über das System*

von Hungarn und die in selben einzuführenden Verbesserungen und Abänderungen. (Országos Levéltár, I-50 fasc. No./1. Convolut D.) kétségtelenül nem csupán a megfogalmazó Ürményi személyes véleménye a magyar rendi állam százados elmaradottságának okairól és a felemelkedés, a művelt Nyugathoz való közeledés lehetőségeiről, hanem egyben azé a felvilágosult reformercsoporté is, mely ebben az időben a királyi kancellárián és a közigazgatási szervezet irányításánál működött. Az első reformnemzedék programnyilatkozata: válasz és ellenvélemény II. József *Entwurf zu einer verbesserten Verfassung Hungarns* elnevezésű re-

formtervezetére. (Magyar fordításban lásd Hajdu: i. m. 421. skk.) Az emlékiratot forma szerint a kancellária vezetője, gr. Eszterházy Ferenc írta alá, de a bevezető részben megemlíti, hogy az uralkodó reformtervezetére a választ Ürményi készítette el „departementuma néhány emberével”. (Idézi: Hajdu i. m. 111.)

Ürményi véleménye szerint egy átfogó reformtevékenységnek ezeket a fő feladatokat kell megoldania: „a nemzet felvilágosítása”, az erkölcsök pallérozása, a mezőgazdaság és ipar fejlesztése, manufaktúrák létrehozása, a belső gazdagság megteremtése a pénz gyorsabb körforgásával, a kereskedelem fej-

lesztése, a közigazgatási tevékenység megjavítása és az igazságszolgáltatás korszerűsítése. (*Elaboratum* 179. §.)

Komplex reformprogram ez, mely átfogja a gazdasági-társadalmi és állami tevékenység egészét és — mint Hajdu Lajos is rámutat (i. m. 112.) — jóval átfogóbb annál, amire a magyarországi jozefinizmus vállalkozott. Alapjában a reformkor célkitűzései. Mik a tartós fejlődés elérésének általános feltételei? Ürményi szerint csak kettő: 1. „idő és nyugalom”, vagyis ne zavarják a nyugodt építőmunkát „belső nyugtalanságok”, és 2. az összes feladatot egyidejűleg kell végrehajtani, de ha a változás nem

elég gyors, vagy nem felel meg az elképzeléseknek, meg kell keresni az elmaradás valódi okait, „nem szabad mindent az alkotmány rovására írni”. (*Elaboratum* 180. §.)

Mi vezetett az ország elmaradottságára? Mindenekelőtt a történelem: évszázadok viharai után hazánkban először 1715-ben tért vissza a nyugalom, a tulajdon biztonságának korszaka. A jobbágyságot az urbárium ugyan felemelte, de „a kereskedelemben semmi szabadság nem volt”. (*Elaboratum* 185–187. §.) „... a pénzügyminisztérium és kereskedelmi tanácsosainak spekulációja főleg arra irányult, hogy: a) a magyar keres-

kedelmet a német kereskedelemtől és az örökös tartományokétól függővé tegyék, *b*) megakadályozzák, hogy Magyarországon manufaktúrák létesüljenek.” (*Elaboratum* 188. §.) A döntő ok tehát „az ipar megfojtása”. „Ahol nincs szabad kereskedelem, ott nincs lehetőség a szükségleteket meghaladó terménymennyiség haszonnal való értékesítésére. Ahol ez hiányzik, ott nem ébredhet az emberekben semmi vonzódás és törekvés a mezőgazdasági termelés fokozására, az ipar, a manufaktúrák fejlesztésére; ott nem gyullad vágy a szélesebb körű ismeretek és a tudomány elsajátítására sem. Ha egy nemzet semmi előnyt nem

remélhet a más államokkal folytatott kölcsönös kereskedelemről, akkor nem lehet szemére vetni, hogy vonakodik a jó kereskedelmi rendelkezések végrehajtásától és a váltóbíróság formájában megtervezett új kötelezettségek magára vállalásától, attól, hogy ezek miatt lényeges előnyöket (amelyeket még régiségük, az erkölcsök és a szokások, de talán az előítéletek is becsessé tesznek számára) feláldozzon.” (*Elaboratum* 189. §. Idézi Hajdu: i. m. 114.) Ürményi és reformertársai felismerik tehát gazdaság és társadalom „organikus egységét” — s a józsefi életmű ismeretében úgy tűnik: a reformer császárnál jobban.

Ami a parasztságot illeti, Ürményi szerint „a fejlődéshez elsősorban nem a föld tulajdonára, hanem a szorgalommal való rendelkezésre” van szükség. Az angol, olasz és francia mezőgazdaságot is a bérlők szorgalma virágoztatta fel. „Amik Angliában, illetve Itáliában a bérlők, azok Magyarországon a jobbágyok.” (*Elaboratum* 198. §.) Ezért a robotmegváltást — a pénzforgalmi viszonyok fejletlensége folytán — még időelőttinek tartja: „... a paraszt nem nyerne vele semmit, a földesúr elveszítene mindent, az állam pedig még ennél is többet.” (*Elaboratum* 199—200. §.) Ez Magyarországon természetesen csak a gaz-

dálkodásban elfoglalt funkciót illetően igaz, magánjogilag nem — Ürményiék számára a jobbágykérdésben most még a társadalmi reform tűréshatára ott húzódik, ahonnan kiindulva az *Ad amicam aurem* szerzője, gr. Batthyány Alajos már a reformkort idézi fel: „A kibúvó, hogy a köznép birtokának csak haszonélvezője, hiú, erőtlén, mert az a köznek fizetett adókkal rég megszerezte annak tulajdonát, igazában magas áron vásárolta meg.” (Idézi Concha Győző: *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik.* 131.) Egyelőre a legfontosabb az lenne, „ha a legfelsőbb hatalom bölcs rendelkezéseket adna ki a mezőgazdasági ter-

mények kivitelének fokozására és a pénznek az országon belüli gyorsabb cirkulálására — akkor több kéz találna munkát és lenne értéke a napszámnak is”. (*Elaboratum* 199. §) Az országban kevés a pénz, a nemesség megadóztatása mégis hiba lenne: „Magyarországon mindenki rosszul van fizetve, főképpen a megyékben. Ha a tisztségviselő a birtokában levő jószágból a rá kirótt éves adó miatt nem remélhet többé hasznot, elkerülhetetlenül szükség lesz a fizetések felemelésére.” (*Elaboratum* 243. §.)

Az ország gazdasági helyzetének megjavítására a nemesi birtok megadóztatása helyett Ürményi te-

lepítési politikát sürget és számos — már akár Széchenyit előlegező — reformintézkedést (az állattenyésztés fokozott támogatása, országos pénzalap és hitelbank, földesúri híd- és útvámok kisajátítása) javasol. Az *Elaboratum* államelméleti felfogása az I. részben fogalmazódik meg, annak a kérdésnek megválaszolásával: hogyan jött létre a magyar állam? A magyar állam társadalmi szerződéssel jött létre, írja Ürményi, s e contractus további két részszerződést tartalmaz. Az uniós (egyesülési) szerződést és az alávetési szerződést, mellyel a szerződő felek személyük, javaik biztosítása érdekében alávetették magukat a főhatalomnak. Az alá-

vetési szerződés lényeges feltételei az alaptörvényekben hatályosulnak, melyek szintén szabad szavazással megalkotott paktumok, s mint ilyenek, „bármely nép joga szerint teljes mértékben hatályosak”. (*Elaboratum* 10—12. §.) A főhatalom ugyan a királyt illeti meg, de „a rendek és az uralkodó együttesen alkotják a politikai államtestet és a törvények — mint az általános akarat kifejeződései — alkotják azt az egyetlen uniós köteléket, amely a királyt és a politikai államtest többi tagját összeköti”. (*Elaboratum* 13—16. §.) A nemeség egészének jogait tehát csak „szerződésmódosítással”, vagyis az országgyűlésen adott beleegyezé-

sükkel lehet megváltoztatni. (*Elaboratum* 18—19. §.)

A természetjogi államfelfogás áll tehát előttünk. Ebből vezetődnek le az államhatalmi ágak is: a törvényhozó, az őrző, és a végrehajtó hatalom. (Ahol is az őrző a mai végrehajtó és a végrehajtó a mai bírói hatalom.) Az őrző hatalmat illetően nyomatékosan hangsúlyozza Ürményi: ez az uralkodót illeti ugyan meg, de csak a törvényekben meghatározott módon és csak a törvényhatóságok révén gyakorolhatja. (*Elaboratum* 20—21. és 34. §. A rendi közösségek, mint az alkotmány biztosítékai: ez a középkorból átöröklött elv végig ott kísért XVIII. századi legjobbjainknál is.)

Hogyan lehetne leginkább összhangba hozni a magyar rendi országgyűlés munkáját az uralkodói elképzelésekkel? „Szelíd meggyőzéssel, mely mégiscsak a legjobb hajtóerő volt mindenkor ahhoz, hogy a szabad akaratot a kívánt végcél felé lehessen terelni.” (*Elaboratum* 29. §.) S hogy „az érzelmek meggyőzése helyes alapelvekkel az általános jóról” sikerrel járjon, el kellene érni — a követválasztási jog megreformálásával —, hogy a rendek tagjai közül a legfelvilágosultabbak vegyenek részt a diétán. Az *Elaboratum* igazságszolgáltatásról szóló — mintegy 125 szakasznyi — részében Ürményi hatalmas joganyagot tekint át. Legfon-

tosabb javaslatai az ítélkező fórumok hatáskörének rendezésére, „a perek forrásának betömésére”, az eljárás „fürgeségének és megbízhatóságának” biztosítására, az ítélkezés meggyorsítására, a jobbágy személyi és vagyoni biztonságának garantálására, a váltóbíráskodás bevezetésére, a hitelezők jogainak erősítésére, a bírák jobb kiválasztására és az ítélkezési gyakorlat ellenőrzésének megteremtésére irányulnak. Ürményi számos itt taglalt gondolata nyilvánvalóan termékenyítőleg hatott a józsefi Novus Ordo kialakítására. (A javaslat részletes elemzése megtalálható Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarorszá-*

gon. Doktori értekezés. 1976. I—V. 309—340.)

A belső biztonság fontos előfeltétele az ország felemelkedésének. Ehhez elsősorban jó „Polizey-Ordnung”-ra van szükség, valamint „jó törvényekkel” ellátott bíróságokra, „ily módon minden egyes polgár természeti, személyes szabadságát fenn lehet tartani; másrészt viszont mindez biztosíték arra, hogy a szabadság nem válhat féktelenné”. (*Elaboratum* 248. §.)

A polgárok személyes szabadságát érintő kérdéseket minden esetben törvénnyel kell szabályozni, mégpedig úgy, hogy „se a személyes szabadság élvezete, se pedig annak korlátozása ne fajulhasson

káros túlkapássá”. (*Elaboratum* 249. §.) A büntetőeljárásban szükséges a rendi különbségek felszámolása: meg kell engedni végre a nem nemes számára is a fellebbezést büntetőügyekben, — legalább olyan esetben, amikor a bíróság halálra (vagy ezzel egyenértékűnek tekintett egyéb büntetésre) ítélte. A Mária Terézia idején készített büntetőtörvény- és büntető perrendtartás-tervezeteket — a fenti elvek alapján végzett felülvizsgálat után — országgyűlés elé kell terjeszteni. (*Elaboratum* 251. és 290. §.)

Az *Elaboratum* a magyar politika- és eszmetörténet kiemelkedő jelentőségű dokumentuma. Belőle

— két megfogalmazójának, Ürményi Józsefnek és (a III. részében) valószínűleg Pászthory Sándornak tollából — reális képet nyerünk az ország akkori közgazdasági-közjogi helyzetéről (leszámítva a földesúr—jobbágy viszonyt, melyről a valóságnál kétségtelenül szebb képet fest). Akik írták, az uralkodónál mélyebben és alaposabban ismerték a XVIII. századi magyar rendi állam elmaradottságát annál, hogy a reformjavaslatok terén, mint II. József *Entwurfja*, megálljanak a megyei igazgatás szintjénél.

Ürményiék olyan komplex reformprogramot adtak az országnak (az országgyűlés és az igazságszolgáltatási munka reformjától

kezdvé az egész községi igazgatási szervezet megújításáig több száz reformjavaslattal), mely a közjó szolgálatát életcéljának tekintő uralkodó számára a kor Magyarországn (a következő ötven esztendő bizonyította ezt) az egyetlen reális cselekvési tervet nyújthatta volna: vagyis a társadalom szinte minden intézményének megreformálását a meglevő rendi keretek lehetőségein belül, illetve e keretek fokozatos tágításával.

Ami a jozefinizmus magyarországi bukását illeti, az talán mégse következett volna be ily látványosan és viharosan, ha az *Elaboratum* címzettje idejében eljut az Ürményi-féle reformstratégia mély

értelméhez: a látszatok megtartásával teremteni új, progresszív helyzetet. (Vö. Hajdu Lajos értékelése, i. m. 153. skk.). Ürményinek még azt is meg kellett érnie, hogy a műben a reformer császárnak szánt „politikai kátét” később a ferenci reakció saját retrográd céljaira valósítsa meg.

A BUDAI EGYETEM
FELÜLVIZSGÁLATA (1783)

Ürményi 1783-ban még fenntartás nélkül a jozefinizmus embere. Ekkor éri az 1783. május 2-án kelt királyi biztosi kinevezés, a budai egyetem és intézményeinek felülvizsgálatára — egy olyan vizsgálatra, mely ismét az egész magyar oktatásügyre kiható változásokat indított el.

Az uralkodó megbízólevele szerint vizsgálandó az egyetemi könyvtár állapota, a csillagvizsgáló állapota, az egyetemi (vár-) épület állapota, a botanikus kert állapota, megállapítandó továbbá:

igaz-e, hogy a jezsuitizmus meg-
testesítői (akik állítólag az egyetemi
szenátust irányítják) és a pozsonyi
tanulmányi bizottság, de maga a
helytartótanács és a kancellária is
gátolják az egyetemre vonatkozó
legfelsőbb döntések végrehajtását?
Végül: miért nincs semmi látszatja
az egyetem részére a tanulmányi
alapokból évente biztosított össze-
gek felhasználásának? Ürményi
számára nem az első egyetemi
vizsgálat ez. (Első alkalommal
1774-ben vett részt az akkor még
Nagyszombatban székelő egye-
tem felülvizsgálatán gróf Fekete
György országbíró kísézőjeként.)
A megbízatás sem meglepő, hiszen
előzőleg kancelláriai tanügyi refe-

rensként, majd a nagyszombati vizsgálat nyomán tett biztosi jelentésben nagy aktivitással szorgalmazta az egyetem Budára és Pestre helyezését. (A biztosi jelentésről és intézkedéseikről lásd: Merkur von Ungarn 1774. 645—682. és 762—766.) Meglepő csupán az újabb biztosi jogkör terjedelme, mely egyrészt a központi kormányzatok egyetemmel kapcsolatos ügyintézésére is kiterjed (tehát elvben saját kancelláriai referatúrája esetleges hibáit is le kellene lepleznie), másrészt azt a kötelmet is tartalmazza, hogy mindaddig Budán kell maradnia, „míg a fogyatékoságokat meg nem szünteti”. Ürményi tőle megszokott céltudatos

lendülettel lát munkához: előre megfogalmazott vizsgálati kérdéseket intéz az egyetem szenátusához, fakultásaihoz és tanáraihoz, egyidejűleg valamennyi tanártól egy ötpontos „önportrét” is kér (a kérdéseket ő állítja össze), végül mindenkinek lehetőséget ad arra, hogy személyes beszélgetésben tárja fel előtte az olyan bajokat, melyek leírását eddig nem merték vállalni. A válaszok eredeti szövegéről, azok kiértékeléséről és az elemzésükből nyert megállapításairól csaknem 500 oldalas jelentést készít. (Országos Levéltár, Kancelláriai iratok, A-39: 2036/1784. szám.)

A jelentésből mintegy 50 oldalon foglalkozik Ürményi az ún.

Bretschneider-féle vádakkal (szembeállítva Bretschneider állításait az érintettek válaszaival és saját kiértékelő megállapításaival) és megállapítja, hogy a jezsuita összeesküvés vádja légből kapott, az egyetemi oktatás hiányosságainak megszüntetése nem politikai, hanem tudományszervezési feladat. Ami a tudományszervezést illeti, az orvosi kar tanáraival megvizsgáltatja az egyetemi kórház bővítésének lehetőségeit, Bécsből áthivatja az állatorvoslás európai hírű professzorát, Wollsteint, hogy segítségével találjanak megfelelő helyet a „baromorvosi iskolának”, és reális tervet készítsenek a szükséges épületekre és felszerelésekre.

Magára az egyetemre vonatkozó vizsgálatának tapasztalatait négy részre osztva fogalmazza meg a jelentésben: előbb az egyetem igazgatásáról, majd az oktató-nevelőmunka helyzetéről és a gazdasági kérdésekről, végül az oktatásirányítás javasolt alapelveiről fejt ki véleményét.

Az egyetem irányítása (a szenátus) nehézkesen működik. Ürményi önkritikusan állapítja meg, hogy a *Ratio Educationis* sem a szenátus, sem a magisztrátus működési rendjét nem szabályozza kielégítően. Ezért addig is, amíg a két egyetemi irányítószerv külön-külön instrukciót nem kap, kiadja a folyamatos és áttekinthető ügyin-

tézéshez szükséges ügyviteli intézkedéseket.

Ami az oktatás színvonalát illeti, a tananyaggal való időbeli foglalkozás nem egyenletes (a jogi karon hónapokon át foglalkoznak a közjog alapelveivel, de a speciális és a gyakorlati kérdések bemutatására alig van idő). Még nagyobb baj, hogy nincsenek hazai tankönyvek, ezért egyes disciplinák oktatásánál teljesen figyelmen kívül hagyják a hazai sajátosságokat. Barics Adalbert, az európai államtörténet és „államisme” professzora, aki Achenwall munkái alapján tartotta előadásait és Gyurkovics Ferenc, a rendészet és kamerálisztika tanára, aki Sonnenfels

könyveiből tanított, utasítást kapnak Ürményitől, hogy készítsék el disciplinájuk latin nyelvű tananyagát, és ebben térjenek ki az eltérő magyar viszonyokra is, úgy, ahogy azt a *Ratio* elvei megkívánják. A gyakorlati oktatás anyagának biztosítására egyben felkéri Pest megyét: a továbbiakban küldje meg az egyetem számára igazgatási, rendészeti és kereskedelmi-pénzügyi tárgyú döntéseit és statutu-mait. Stur professzort római jogi és büntetőjogi tankönyv írására utasítja, „figyelemmel arra, hogy a magyar törvényekből alighámozhatók ki e fontos jogág elvei”.

Hazai orvosi tankönyvek már léteztek, pl. az *Orvosi oktatás*, Rác

Sámuel gyakorlati tankönyve, amelynek 1778-as kiadását a szerző éppen Ürményinek ajánlotta, utalva rá, hogy még Mária Terézia az ő javaslatára rendelte el: az orvostudományok azon ágát is meg kell idehaza honosítani, „melly a falusi borbélyokat oktatná a közönségesebb nyavalyáknak orvoslására”. (Idézi Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 607.)

A jogászképzés tekintélyét emelendő, támogatólag terjeszti fel a kar indítványát: joggyakornoknak ezentúl ne vehessenek fel se a Királyi Táblához (juristának), se a megyékhez, se az ügyvédek mellé (patvaristának) olyan fiatalokat, akik nem fejezték be valamely

felsőoktatási intézményben a jogtanulmányokat. („Semmit se ér a gyakorlat elméleti felkészültség nélkül.”) Az orvosi fakultás — 20 megye, a jász-kun kerület és 11 szabad királyi város főorvosa máris a fiatal kar neveltje — kapja meg a kórház, a botanikuskert, az állatorvosi iskola létrehozásához, továbbá „csillagászati instrumentumok” beszerzéséhez szükséges összegeket a tanulmányi alapból.

Ürményi pontosan felméri az oktatási eszközök és állományok napi gyarapításához szükséges anyagi eszközöket is. Ami az oktatási eszközök fejlesztését illeti, lelkesen támogatja Mitterpacher professzor elképzelését egy, a botanikuskert

mellett kialakítandó gazdasági keretről, melyben minden Magyarországon fellelhető fa és mezőgazdasági növény megtalálható lenne. Így az ország különböző vidékeiről származó hallgatók a mezőgazdaságtan oktatása során nemcsak az elnevezésekkel ismerkednének meg, hanem a saját vidékükön nem termelt növényekkel is, azonkívül meggyőzően be lehetne mutatni itt a trágyázás és talajjavítás hasznát — hangsúlyozza a jelentésben Ürményi. (A parcellák tervrajzát is mellékeli.) Aligha kétséges: hazánkban az első kísérlet ez a gyakorlati mezőgazdász-felsőoktatásra.

A jelentés utolsó része Ürményi javaslatait tartalmazza „a jövőendő

szabályozás alapelveiről”. (Megtételüket az indokolja, hogy II. József még 1780-ban válasz nélkül hagyta a kancelláriának a tanügyi igazgatás továbbfejlesztésére tett indítványait.) Abból indul ki, hogy „az Universitas az ország valamennyi akadémiájának és gimnáziumának anyja”. Más szóval: az egyetem az egész közoktatási rendszer záróköve, s mint ilyen, munkája szoros összefüggésben van az oktatási rendszer egészével, irányításának tükröznie kell a *Ratio* életbeléptetése óta szerzett tapasztalatokat. Az egyetemet az a veszély fenyegeti, hogy elveszti szerves kapcsolatát az ország közoktatásával, mivel nincs állandó irányí-

tó- és ellenőrző szerve: az uralkodó a helytartótanács 1783-as átszervezése során a többi bizottsággal együtt a tanulmányi bizottságot is megszüntette. Márpedig szükség van tanulmányi bizottságra, s hogy ennek olyan elnöke legyen, aki az egyetemnek és az egész magyar oktatásügynek egy személyben irányítója. Az egyetem eddigi szenátusa váljon az új helytartótanácsi tanulmányi bizottság magjává, s a tanulmányi bizottság elnökének tisztét, akárcsak korábban, a helytartótanács mindenkori vezetője töltsse be, lévén az országos hatáskörű egyszemélyes felelősség a főfelügyeleti jog tartozéka. (A folyamatosság biztosítása érdekében vi-

szont szükség van elnökhelyettesre is.) A megszűnő egyetemi szenátus tagjai az új tanulmányi bizottság „ülnökei” lesznek, referálják majd az üléseken a szakterületükhöz tartozó kérdéseket, így szakszerűbbé és gyorsabbá válik az oktatás országos irányítása. (A tanulmányi bizottság tagja kell hogy legyen még a budai tankerület népiskolai felügyelője is, mint a népoktatás országos hatáskörű szakreferense: hisz a közoktatás bázisát a nemzeti iskolák képezik!) Ürményi elképzelése szerint minden uralkodói rendelkezés és minden tanügyi jelentés, kérelem vagy panasz csakis ezen a bizottságon futna keresztül. Nyilvánvaló: egy ilyen közokta-

tásügyi igazgatással, amit jórészt a tudomány művelői testületi munkával maguk irányítanak, szakszerűség dolgában aligha vetekedhetett az az uralkodói elképzelés, mely szerint a helytartótanács (félig-meddig laikus) tanácsosai közül kerültek volna ki a tanulmányi kérdések előadói.

A továbbiakban Ürményi az 1776-ban kialakított tankerületek átszervezését indítványozza: ezek főigazgatói „kiváló emberek”, de számos egyéb elfoglaltságuk miatt nem tudták ellátni kerületükben az oktatásügyi feladatok állandó irányítását, főleg, mert nem is éltek ott, sokszor a hozzájuk küldött utasításokat nagy késéssel kapták meg,

így gyakorta késedelmet szenvedett a konkrét intézkedések végrehajtása. Ezért a pozsonyi és beszercebányai, a kassai és ungvári, a győri és pécsi, a budai és nagyváradi tankerületet össze kell vonni, főigazgatóknak pedig olyan kiválóan képzett embereket nevezzenek ki, akiknek semmilyen egyéb tisztségük nincs, állandóan az akadémiák székhelyén laknak, és teljes erejükkel a tanügyi célok megvalósítását tudják szolgálni, ezért évente 1200 forint fizetésben részesüljenek. Ellátnák egyben az akadémiák igazgatói tisztjét is, és kötelesek lennének kétévenként kerületük valamennyi középiskoláját ellenőrizni, ennek tapasztalatai-

ról a tanügyi bizottsághoz jelentést tenni. A főigazgatónak legyen egy teljes jogú helyettese és egy állandó tanács („akadémiai szenátus”) működjék mellette. E tanácsnak néhány nyugdíjas professzoron kívül tagja lenne még a népiskolák felügyelője és az akadémiák tagozatainak vezető professzora is. A tanács megtárgyalná a kapott rendelkezéseket és gondoskodna azok szakszerű végrehajtásáról, de megvitatná azokat az előterjesztéseket is, melyeket a tankerület főigazgatója a helytartótanács részére elkészít. A jelentés rendkívül figyelemreméltó javaslatokkal zárul az egyetemi tanárok fizetésemelésére (kötelező emelés, a szolgálati idő

arányában!), az idegen nyelvtudás elismerésére, modernnyelvek egyetemi oktatására, az egyetemi oktatók ösztöndíjrendszerének létrehozására, tudományos társaságok alapítására.

Ürményi szerint hatékonyabbá tenné az egyetemi oktatást, ha — „a politikailag különösen fontos” tárgyakat (pl. egyházjog) leszámítva — a tanárok nagyobb szabadságot kapnának az oktatás anyagának kiválasztásában: „... ne kötözzük előírt művekhez, inkább saját tankönyv megjelentetésére ösztönözzük őket, mert az is árt az oktatásnak, ha anyaga néhány ember kénye-kedvétől függ, de az is, ha egyesek kijátsszák az előírások-

kat.” Ürményi (Kornis Gyula szerint „első nagy kultúrpolitikusunk”) ezúttal meggyőzte az uralkodót: nem hagyta szétzilálni a Budán hőskorát élő alma mater tanári karát egy Bretschneider-üggyel, elhárította az egyetem távlatos fejlődésének dologi akadályait és sikerült a közoktatás irányításának magas színvonalú átszervezését kezdeményeznie: a kancellária már 1784. március 10-én kiadja a császár rendelkezését a tankerületek átszervezésére és az új tanulmányi bizottság megalakítására.

KONFRONTÁCIÓBAN
AZ URALKODÓVAL.
ÜRMÉNYI MINT A
JOZEFINIZMUS ÉLHARCOSA

II. József az *Elaboratumra* a *Tervezet Magyarországnak alkotmányának megjavítására* című legfelsőbb elhatározással válaszolt, s ebben — teljesen figyelmen kívül hagyva az Ürményiek „józan jozefinizmusa” jegyében kifejtett gondolatokat — közölte elhatározását az ország igazgatási és igazságszolgáltatási rendszerének önhatalmú és teljes átalakítására. Ennek Ürményit személy szerint is érintő, talán legvitatottabb mozzanata a kerületi rendszer, és a kerületi főispáni intézmény létrehozása, a megyei kon-

gregációk „díszletté degradálása”. (Hajdu: i. m. 163.) A kancellária e *Tervezetre* adott válasz megfogalmazásával újra csak Ürményit és Pászthoryt bízta meg. Ürményiek sietnek lerögzíteni azokat a közjogi alapelveket, „amelyeket minden törekvő világpolgár sajátjának tarthat”, s amelyeket az államszervezet ilyen felülről jövő átalakítása során feltétlenül figyelembe kell venni. Ezek a következők:

1. Egyetlen államban sem lehet a törvényhozó hatalmat elvonni attól, akire — az állam létrejöttekor lefektetett „társadalmi szerződésekben” — azt az alaptörvények rábízták.
2. Egyetlen törvény sem lehet annyira szent (ha mégoly ré-

gi, akkor sem), hogy — amennyiben a körülmények megváltoznak és a közjó szolgálata, valamint a külső és belső biztonság fenntartása (mint az állam megalkotásának egyedüli céljai) megkövetelik — ne lehessen azt megváltoztatni.

3. A *Tripartitum* sem szentírás, hanem csupán a *Corpus Juris Hungarici* egy része, és rendelkezései megváltoztathatók. Addig azonban az alkotmány egyetlen részét sem szabad módosítani, amíg be nem bizonyosodik, hogy a helyébe állított új intézmény az állam céljának elérése szempontjából jobb és hasznosabb. Ürményi úgy véli, a jelen esetben nem erről van szó. A megyék önkormányzatának ter-

vezett megszüntetésével a közjó szolgálata is sérelmet szenvedne. Szerinte veszélyes elképzelés, hogy az alispán egy nagy kiterjedésű és népes megyében egyszemélyi vezetőként mindent maga intézzon a közösség kontrolljának teljes mellőzésével: „Egyesek minél inkább talpnyalók, annál ügyesebben meg tudják játszani — rövid időre — a becsületes jellemet, annál jobban meg tudják téveszteni távolban élő előljárójukat — a publikum ellenőrzése esetén viszont ez sokkal nehezebb.” A hatalmaskodók ellen a megyei közgyűlés nyújtja a legjobb védelmet. Az önkormányzati fórum nélkülözhetetlen, mert egy testület mindig jobban meg tudja

találni a központi rendelkezések végrehajtására a leghatékonyabb helyi eszközöket, mint az egyszemélyi vezető. Ha viszont mindent a kinevezett vezető intéz, az alárendelt tisztségviselők sorsa nem a hivatalnoki erény meglététől, hanem kizárólag a vezető megítélésétől függ. A vox publica elnémítása ugyan kényelmes helyzetet teremt, de ahol nincs közösségi ellenőrzés, ahol egy embertől függ a dolgok irányítása, az emberek megítélése — ott megnő a denunciánsok és karrieristák száma, és ez a közügyek intézésére súlyosan hat ki. Az ilyen állam gyorsan eljuthat összeomlása küszöbére. Íme: az önkormányzati elv modern megfo-

galmazása, egyben pontos előképe annak a helyzetnek, ami a megyei önkormányzat felszámolását követően az országban beállott. (Idézi Hajdu: i. m. 166—170.)

Minden kritika ellenére (vagy éppen azért, tudva, hogy olyan emberrel van dolga, akinek opponáló szava — mint később Kazinczy írta — „keresett piperék nélküli”), a császár bizalma Ürményivel szemben nőttön-nő. 1785. március 1-jén felszólítja: mondjon közvetlen véleményt a kerületi főispánjelöltekről, és javasoljon új embereket. Ürményi előterjesztésében az új közéleti ember eszményi képét rajzolja meg: „Ezek azok a férfiak, akik — mint felvilágosult

patrióták — polgártársaikat az igazi jóra vezetik, őket felvilágosítják, eloszlatják bátortalanságukat és káros bizalmatlanságukat, rájuk vár az esetleg felbukkanó előítéletek kiirtása. Éppen ezért elengedhetetlenül szükséges, hogy most mindent félretegyünk, ami e működő főispánokat gyűlöletes színbe hozhatná, köztük olyan dolgokat, amelyek nem az igazi jó elérését szolgálják (csak látszatproblémák), de feltűnést keltenek és miattuk a rendek bizalmatlanul nézhetnének rájuk.” (Országos Levéltár I-50, No. 1. Convolut E. fol. 21—25.) Ha az uralkodó idejében megfogadja e tanácsot, nem következik be a sajátos fordulat, mely-

ben épp a császár jozefinizmusa diszkreditálja és kapcsolja ki a közéletből a magyar jozefinistákat: az első reformnemzedék legjobbjait. „Elsősorban azonban honfitársaim bizalmát akarom megszerezni, hogy azt Felséged legmagasabb szolgálatának javára és üdvös céljainak elérése érdekében használhassam fel” (uo.) — nem kétséges, hogy ez a lojalitás és rugalmasság a II. József személyében megmutatkozó társadalmi reformátornak szólt. Más kérdés, hogy is hihetett Ürményi abban, hogy a Corpus Juris érinthetetlenségéhez makacsul ragaszkodó rendek és az egész Corpus Jurist legszívesebben márról-holnapra kiselejtező uralkodó

között sikerrel közvetíthet? Ürményi mindenesetre 1785. június 1-jén maga is egyike lesz annak a tíz új kerületi, másként „tényleges főispánnak” (az újonnan létrehozott nyitrai kerület élén), akiknek elsődleges feladata: „Adjanak elegendő és megfelelő tájékoztatást a döntések kialakításához, majd utána ellenőrizték és biztosítsák a parancsok végrehajtását.” (Országos Levéltár A-39; 5985/1785. szám.) Ürményi és társai szinte korlátlan hatalmat kaptak: minden formai kötöttség nélkül elrendelhették bárki letartóztatását.

„Mindig nagyon jól szeme előtt kell tartania azt az alapelvet, hogy egy helyesen gondolkodó uralko-

dó, valamint a haza érdekei sohasem választhatók el és az érdek közössége nem egyéb az emberek többségének boldogulásánál.”

(Uo.) Hitt Ürményi ebben a megéjtően irreális maximában? A következőkben kibontakozó „emlékiratháború” azt bizonyítja: a „helyesen gondolkodó uralkodó” eszménye — minden realitásérzéke ellenére is — még erősen élt benne, de éppen ezért újra és újra megkísérli, hogy az uralkodót rádöbbentse a valóságra. Ez a kettősség halványan bár, de már első főispáni jelentéséből kitetszik: „Akaratom arra irányult, hogy Őfelsége célkitűzéseit — amennyire ezt a körülmények, valamint a megyei

ügyintézés tárgyainak természete megengedi — pontosan végrehajtsam.” (Magyar Kancellária Levéltára, általános iratok, A-39, 9907/1785.) De a gondosságnál is fontosabb számára a megbízhatóság, „minthogy az első a második nélkül nemcsak eredményeket nem teremthet, hanem az általános jó romlását is maga után vonhatja”. (Uo.) A reform célja és a szelleme tehát fontosabb, mint betűje — annál inkább, mert a józsefi koncepció (a kongregációs önkormányzati ügyintézés úgyszólván teljes kiiktatása) szolgáian pontos végrehajtása a megyei igazgatás teljes összeomlásával fenyeget. Kevesen ismerték ezt fel oly hamar és

oly világosan, mint Ürményi. Tükröződik ez a kerülete részére kiadott, általa szerkesztett ügyintézési utasításban (*Norma manipulationis*) is. Ebben — úgy tűnik — sikerült olyan kompromisszumos megoldást találnia, mely pro forma mind az uralkodó intencióinak, mind a rendek minimális elvárásainak megfeleltethető. Utasításában ugyanis egyesíti az egyszemélyi operatív ügyintézés előnyeit (az állampolgárok kérelmeinél, panaszainál és a halasztást nem tűrő ügyeknél) az ügyintézés publicitásával (a „közérdeklődésre számot tartó” kérdésekben, „hogyan az apparátus ne lépesse túl hatáskörét”). A közösség kontrollját

igénylő ügyek megtárgyalására Ürményi ún. nyitott partikuláris kongregációkat ír elő, ezeken bármelyik táblabíró vagy nemes részt vehet. Indok: a publicitás garancia arra, hogy az uralkodó rendelkezéseit (értsd: szellemét és nem betűjét) torzítás nélkül megvalósítsák, másrészt nincs lehetőség az egy személyi vezető káros manipulációira. E kisgyűléseken publikálnák — többek között — az alispáni jogkörben hozott intézkedéseket és a vagyoni jogok megóvása szempontjából fontos ügyleteket és bírói döntéseket is. Ürményi tehát a régi közgyűlés megreformált változatát hozta létre, egy olyan megoldást, melyben az ope-

ratív és a plenáris döntési elv szerencsés összekapcsolása a testületi működés XIX. és XX. századi fejlődési modelljét vetíti előre. (Nem véletlen, hogy később a kancellária is erre építi a megyei ügyintézés egységesítésére kidolgozott javaslatát. Vö. Hajdu: i. m. 237–238., illetve 294. skk.) 1786 — II. József reformkísérleteinek látszólagos csúcspontja — már a jozefinista abszolutizmus összeomlását készíti elő. Döntő lökést ad ehhez az osztrák örökös tartományok *Amtsunterrichtjének* magyarországi bevezetése, mely — az igazgatási apparátus szigorú szubordinációja folytán — az önkormányzati elemek teljes felszámolását tűzi

ki célul. Ürményinek e szabályzattervezetre adott állásfoglalása (Országos Levéltár, A-39, 4956/1786. szám) híven tükrözi azt az eltávolodást, ami az uralkodó és a jozefinizmus hazai vezérkara között ekkorra végbement. Ürményi hangsúlyozza: a magyar alkotmány szerint az uralkodó a végrehajtó hatalmat nem potestas absolutaként gyakorolja, hanem csak a törvényekben meghatározott módon és a törvények vagy törvényes szokások alapján megszervezett hatóságokon keresztül. Ilyen hatóságok a dikasztériumok és a megyék. A megyei kongregációk fenntartása országos érdek is, „mert a vezető dikasztériumok kép-

telenek minden megye valameny-
nyi helyi körülményét mindig
számon tartani”. Bármilyen is az
alkotmány, az állam alapvető ér-
deke, hogy a végrehajtó szervek
közvetlen jelzőrendszerként mű-
ködjenek a törvényhozó felé a
kitűzött célokkal ellentétesen ható
körülményekről, s erre mindenkor
a helyi önkormányzatok a legal-
kalmasabbak. (Ám funkciójuk eb-
ben ki is kell, hogy merüljön:
Ürményi szerint a megyéknek
csak arra van joguk, hogy tilta-
kozzanak, ha a törvényhozás tár-
gyát képező ügyekben a végrehaj-
tó hatalom — vagyis az uralkodó
— bocsát ki normákat. Vö. Hajdu:
i. m. 301.) „Ha ezek a fejtegetések

nem elegendőek arra, hogy Felségedet meggyőzzék az igazi megyei alkotmány jóságáról, akkor nekem több érvem már nincs, amelyet álláspontomhoz hozzáfűzhetnék; de az eddig fennálló rendszerben végrehajtott változtatások eredményességét — ha nem is azonnal — az idő meg fogja mutatni.” (Uo.) A prófécia hamarabb beteljesedett, mint gondolta: a józsefi rendszer összeomlásához már négy év sem kellett. Bizonyos, hogy az uralkodó doktriner csökönyössége fokozódó keserűséggel töltötte el: hiszen a vállalva-
opponálás, amit az utolsó pillanatokig folytatott, éppen a jozefinizmussal való eszmei elkötelezettsé-

géből fakadt, még inkább abból a felismerésből, hogy az csak úgy tehető életképessé, ha sikerül kidolgoznia annak „szelidített” hazai változatát. Életének nagy tragédiája, hogy hamarosan olyan szerepet kell vállalnia, mely minden addigi törekvésével nemcsak hogy diametrálisan ellentétes, hanem annak egyenest megcsúfolása: a Királyi Tábla elnökeként majd ő „fejezi le” a jozefinizmus radikális magyarországi változatát: Martinovicsék mozgalmát.

Az 1786. június 9-én bevezetett *Amtsunterricht* szerint semmiféle gyűlést (az országgyűlési követválasztást kivéve) és tisztségviselő választást nem lehet többé tartani, és

kinevezéses rendszer kerül bevezetésre.

A megyék összes igazgatási ügyét az alispán, „mint a király által a megye élére helyezett férfi”, egy személyben intézi. (Országos Levéltár A-39, 6529/1786. számú kancelláriai leirat.) A megyékben ezzel teljessé válik a zavar és a kapkodás, az eredeti reformelképzelések elsikkadnak. A kialakuló jozefinistaellenes „nemzeti” egységfront a hazai történelem addigi legnagyobb reformkísérletének sikeres diszkreditálásává fajul. Ebben a helyzetben születik Ürményi utolsó biztosi jelentése. (1787. március 5., Országos Levéltár A-39, 3835/1787. szám.) „Egyrejobban meggyőződök arról

— írja ebben —, hogy az ügyek intézése nemcsak lomhábbá válik, hanem szükségszerűen csődbe is jut”. Már csak a módszer következtelenségéről beszél, de az fölé egy mementóval: „Őfelsége több ízben kijelentette, nem egy esetben nekem, személyesen is: ha az állam azt akarja, hogy jól szolgálják, akkor sem a szükséges tisztviselői létszámot nem szabad megspórolni, sem ezek fizetését nem szabad csökkenteni, mert ez az állami hivatalnokokat vagy szolgálatuk anyag ellátására, vagy pedig megengedhetetlen eszközök alkalmazására indíthatja.” (Uo.)

A biztosi jelentések hangvételét az *Elaboratum* gondolataival egy-

bevetve, a célok felismerésében szinte forradalmian messzetekintő, de a megvalósítás módjában rugalmas, a változó események sodrában egyenest óvatos politikus-reformer portréja rajzolódik ki, aki re már az is mélyen jellemző, hogy a józsefi intézkedéseket napi szinten helytelenítve is legjobb tudással tartott ki végig a jozefinizmus „süllyedő hajójában”. (Ellentétben korszakunk másik nagy reformerével gróf Széchenyi Ferencsel, aki lemondott biztosi tisztéről.)

AZ 1790–91-ES ORSZÁGGYŰLÉSEN.
RÉSZVÉTELE A
REGNICOLARIS DEPUTATIÓKBAN.
„A NEMZETI NEVELÉS
ALAPELVEI”

„Repülve emelkedék egyik méltóságából a' másikába, mert magát mindenikénél nagyobbnak bizonyította” — írja róla Kazinczy (Felső Magyarországi Minerva 1826. 643.). S valóban: széles körű tudása, a minden irányban „nemes magamérséklés” (Mészáros József nekrológja jellemzi így) szinte minden funkciójában nélkülözhetetlenné teszi az egymással ellentétes politikai erők számára is — ezért aztán egyik országos tisztséget a másik után tölti be. 1788. december 18-tól a helytartótanáccsal egyesített Ki-

rályi Kamara kincstartója (thesaurarius), 1789. augusztus 24-én az uralkodó a Királyi Tábla elnökévé, personalissá nevezi ki. „Mind Felséges Uralkodónk’ parantsolatit tellyesíttetni, mind Hazafiainak az új Hivatal súllyát elviselhetőbbé tenni tudta” — vélekedik II. József alatti működéséről 1825-ben Mészáros József. Domanovszky Sándor pedig egyenest úgy véli, Ürményi személyes hatásának döntő szerepe volt abban, hogy II. József visszavonta rendelkezéseit. (Domanovszky: *József nádor élete és iratai*. I. 78.)

A II. József halálakor kibontakozó nemesi mozgalom jegyében összeülő országgyűlésen Ürmé-

nyire minden eddiginél nagyobb politikai és közjogi feladatok várnak: mint személynöknek, a politikai hangulatot irányító és megalozó alsó táblán kell elnökölne. Először nehéz napok virradnak rá. Már az országgyűlés legelső ülésén indítvány hangzik el: mivel hivatalát „nem koronás királytól nyerte”, s mert királyi biztosként II. József alkotmányellenes uralmának egyik „legfőbb eszköze” volt, elnöksége alatt a rendek nem tanácskozhatnak. (Idézi Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* 295.) Egy névtelen gúnyirat „ide-oda szálló Icarus”-nak bélyegzi. (Idézi Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei.* 182.)

Megyegyűléseken is kellemetlenségek érik (mert az udvar ismét Pest megye adminisztrátorának jelöli, egyben Bács megye főispánjának is kinevezi): az érintett kongregációk tiltakoznak kinevezése ellen, a Pest megyei rendek — jellemző módon, az 1507. VII. tc. középkori formulái alapján — mint „közhivatalt bitorlót”, először eljárás alá akarják vonni. Ürményi a beiktatáson — közéleti pályáján alighanem először — magyarul szólal meg, és ezzel megfordítja a közhangulatot: „És vallyon ellenkezhetik-e valami inkább Hazánk boldogságával, mint ha annak Polgári a gyökeres Törvényeknek vagy bal, vagy nem elégséges értel-

mekből a helyes szabadságot vakmerőségre változtatják? . . . Ezen mai Napi szabad Választás, ha egyenes és emberi tekintetet nem ismerő indulattal nem vezéreltetik, inkább Veszedelmet, mint sem óhajtott csendes folyását okozhattya dolgainknak . . . És valóban, ha az szabad Választásban Szabadságunkat abban gyökerez-
zük, hogy némely buzgó előbbeni Tisztviselők az igazságnak vak és egyenes kiszolgáltatása végett, mások azért, mert az adózó népet (a' ki eleven Tárháza a fő hatalomnak) az el-nyomattás ellen védelmezték, mások némelly kárhozatos Gyűlölségből hivatallyaitól megfosztassanak, ellenben . . . ollyatén új

Tisztek emeltessenek fel, akiket se a Természet, se a Tudomány, se a tapasztalás elégséges tulajdonságokkal fel nem ruházott; akkor magam is meg — ismérem és szabadon vallom, hogy ezen esetekben a szabad Választás sok veszedelmeket okoz a köz Társaságnak.”
(Beszéd Pest, Pilis és Solt vármegye rendjeihez, 1790.)

Nem kér tehát, nem mentegődzik — Ürményi tanít: és győz. A „vezérvármegye”, elismerve, hogy „meg-felelt tselekedete beszédének, a Candidátióban tsupán a közjónak elő-mozdítását” vette fel céljául (o.) jelölésének, rehabilitálja Ürményit, aki a diétán is önérzettel jelenti ki: „A mennyire

az idők mostohasága engedte, minden alkalmatosságban tökéletes igyekezettel munkálkodta légyen a haza boldogságát.” (*Naponként való jegyzései . . . Magyarország gyűlésének*. Bécs, 1791. 18.) Az országgyűlés határozata: Ürményi megtarthatja hivatalát, vezetheti a köznemesség tanácskozásait, s majd a hitlevél elkészülte után kell csak igazolnia 1790 előtti magatartását. (Erre már nem került sor.) Egy osztrák röplap — célzatosan — így aposztrofálja Ürményit: „a magyar égbolt tündöklő csillaga” ő, s fölemelt fővel állhat meg azok előtt, akik hazafiságát „galádul kétségbe vonták”. (Idézi Ballagi: i. m. 296.)

Ürményi politikai tehetsége a következő hónapok országgyűlési csatározásai során kap igazán nagy teret. Gr. Zichy Károllyal, a felsőtáblán elnöklő országbíróval együtt kétfrontos küzdelmet kell vívnia: megszűrni, összhangba hozni a rendek és a bécsi udvar diametrálisan szemben álló igényeit, mintegy versenyt futva az idővel, s egy-egy lépéssel mindkét fél előtt is haladva és mindkettőnek ugyanazt sugallva megtalálni az országnak legkedvezőbb politikai rendezést, még mielőtt a Poroszország mozgatta erőviszonyok végképp az udvar javára tolódnak el. E folyamat feltartóztathatatlan, s az udvar legfőbb fegyvere az idő-

nyerés: előre látható, hogy Bécs külpolitikai erősödésével az ország közjogi igényei (mindenekelőtt a szabad királyválasztási jog helyreállítása) maguktól fognak elsorvadni. Ürményiék politikai tette így az események sikeres felgyorsításában áll. A konfrontáció alapja a koronázás előtti Hitlevél (diploma), melyet a rendek elsőre gr. Batthyány Alajos tézisét magukévá téve fogalmazznak meg: „A koronázások oka a fejedelmek emlékeztetése, hogy az ország kormányzását nemcsak a születés véletlenének, hanem a polgárok akaratának köszönhetik . . . Ha a nemzet a fejedelemmel együtt alkotja a törvényeket, nincs miért hálálkodják

ennek s beleegyezését gyáván, a törvényhozó társhoz nem illő módon keresse, vagy a törvényjavaslatokat sérelmeknek mondja, midőn mind a két fél jogának egyforma súlya van az igazság mérlegében.” (*Ad amicum aurem.*) A „szerződés fonala” a Habsburg-házzal megszakadt, az új kötés most a nemzeten múlik: a diéta légkörét átforrósítja ez a *Társadalmi Szerződésből* adaptált gondolat. Mialatt a reálpolitikus Ürményi az udvari konferenciákon ugyanezt a magyar közjog józanul bonyolult érveibe és sajátosan patetikus rabulisztikával alkalmazott definícióiba önti — Zichyvel kettesben többet visz végbe, mint az egész or-

szággyűlés. 1790. szeptember 5-én Zichyvel együtt vezetője az országgyűlési deputációnak, mely az immár lefokozott igényű Hitlevéltervezettel, de Bécsben még mindig teljesíthetetlennek talált követelésekkel érkezik II. Lipóthoz: megbékülve az örökös királysággal, de mentve a menthetőt, a Mária Terézia előtti „alkotmánybiztosítékokhoz” visszatérve.

A titkos udvari konferencia először úgy dönt, hogy új Hitlevélnem állítható ki, de Zichy és Ürményi mégis rábírják a császárt: leiratban ígérje meg, hogy a diplomatervezet egyes pontjait, ha azok megfelelnek a III. Károly alatti közjogi státusnak, a koro-

názás után megerősítendő törvény-
cikkbe foglalják. Szeptember
20-án és 21-én kerül sor a kancel-
lárián a döntő tanácskozásra, me-
lyen Ürményi részvételével — a
rendek néhány immár teljesíthe-
tetlennek ítélt követelését „meg-
szelidítve” — elkészítik az ország-
gyűléshez küldendő királyi leirat
szövegét. (Ez tette lehetővé, hogy
pl. a törvényhozó hatalomnak a
király és a rendek közötti meg-
osztását újra rögzítő 1791. 12. tc.
és az ország függetlenségét tör-
vénybe iktató 10. tc. a Corpus
Juris részévé válják.) Közjogi csa-
tározásokban ezután sincs hiány.

Megint a kongregációk jogai és
a felségjogok terjedelme az a két

kardinális kérdés, melyben most újra Ürményire és Zichyre — ezekben a hónapokban „a nemzet valódi vezérei” (Mályusz) — hárul a feladat, hogy az udvar áttörését megakadályozzák. II. Lipót utasítja a kancelláriát: terjessze eléje az előző évben tartott megyei kongregációk jegyzőkönyveit, hogy azok „törvénytelen és az uralkodó személyére nézve illetlen” határozatait az uralkodó felülvizsgáltathassa. A magyar kormánysszervek megdöbbenése általános: II. Lipót letette „sérelemgyógyító” álarcát. Nem tekinti a megyei határozatokban megfogalmazott közjogi sérelmek felsorolását alapvető (gravamenális) jognak! Az e tárgyban

tartott udvari konferencián (1790. december 24.) ismét Ürményi álláspontja győz: megyei határozatok jogérvényének felülvizsgálata, netán annulálása — lévén minden önkormányzati jog az „örző hatalom” része — nem tartozhat az uralkodó jogkörébe, csak a főispánokéba. A kettő nem helyettesítheti egymást, s egy ilyen általános felülvizsgálat az országnak többet ártana, mint használna. (A főispán hivatali működése tehát nincs alávetve az uralkodó rezolúcióinak — Ürményi a rendi alkotmány alapján most saját korábbi működésének kritikáját is adja.) A hatáskörelvonás tilalma egyben azt jelenti, hogy a kellő módon meg-

hozott önkormányzati aktusok utólagos felülvizsgálatára a közigazgatás vezetői csak az országgyűléstől kaphatnak utasítást. (A konferencia jegyzőkönyvét közli Mályusz Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. 291.)

A felségjogok természetéről és korlátairól folytatott vita mindekelőtt az országgyűlés reformbizottságainak (az ún. regnicolaris deputatióknak) későbbi működésére nézve döntő jelentőségű. Az államtanács tagjai (főként Spielmann és Izdenczy) makacsul kitarának az abszolutista közjogi doktrína mellett: minden jog és hatalom a királyé, kivéve, amit valamely törvény kifejezetten elvon

tőle. (Vagyis: csak olyan törvényre van szükség, ami e tárgyban rendelkezik!)

Ezzel szemben Ürményi: csak az lehet felségjog, amit valamely törvény egyértelműen annak nevez. De a szerződéselmélet érvként való felhozását Ürményinek kerülnie kellett (taktikai okokból, vagy mert valószínűleg Zichy sem osztotta azt), s így Spielmannnak sikerült a vitát tételesjogi feloldás felé terelnie: a Corpus Jurisban csak arra van példa, hogy bizonyos törvények egyes jogokat elvonnak az uralkodótól, másokat meg felségjognak tekintenek, de arra nincs, hogy a vita lényegét adó valamelyik felfogást mint elvet törvény

rögzítené. A tételes bizonyítással így mindkét fél adós marad, s a konferencia állásfoglalását a tényleges viszonyok határozzák meg: kimondják, hogy az iskolaügy és a sajtószabadság rendezése felségjog, a tanulmányi bizottságban a rendek joga csak javaslattevés, de a határozat nem tartozik a törvényhozás tárgyai közé. Ürményi menti a menthetőt: „A legfelsőbb felügyelet jogát nem vitatjuk... Én az ifjúság nevelését mégsem olyan értelemben sorolom a felségjogok közé, mint azokat, melyek ad securitatem internam et externam tartoznak oda. Ez természetellenes is lenne, mert az ifjúság nevelését [legalábbis részben — P.

S.] a rendeknek kell végrehajtania.” (Vö. az 1790. december 24-i bécsi udvari konferencia jegyzőkönyve, Mályusz: i. m. 308.)

Országgyűlési működésének — s egyben a társadalmi haladás ügyének — újabb sikere: a válásügyről szóló 1791. XXVI. tc. A türelmi rendelet becikkelyezésének kérdésében a rendek — részben a klérus féktelen ellenkezése miatt — nem tudnak megegyezni, a döntést a királyra bízzák, s az uralkodó által leküldött törvénytervezet (mely fenntartja a türelmi rendelet lényegi pontjait) ismét nagy harcok kiindulópontja. A vitát Ürményi 1791. február 8-i, retorikai hatásokban bővelkedő, a

jozefinizmus szellemét idéző nagy beszéde dönti el: az ország belefáradt már az örökös vallási vilongásba, itt az ideje, hogy „mélványos és szabatos” törvény születék, „hogy a nemzet lelki egysége helyreálljon”, mert a lelki ismeret szabadsága nélkül „a nemzeti nevelés és művelődés egysége” sem valósulhat meg. (Idézi Marczali: *Az 1790–91.-i országgyűlés* II. 293.)

Az országgyűlés — a katolikus klérus ellenében — szinte reformkori hangulatban szavazza meg a törvényt, mely egyben a *Ratio* — addig egyértelműen még nem deklarált — alapelvét is törvény szintjére emeli: az állami közok-

tatás egységes rendszere minden felekezeti iskolára kiterjed (a vallásoktatást és a protestáns iskolák tanrendjének önkormányzati jogkörben történő megállapítását kivéve). Ürményi mégsincs megelégedve a sikerrel: nem valósult meg az az elképzelése, hogy a törvény a lelkiismereti jogokat „világosan” (tehát taxatívén) fogalmazza meg. Zichy Károly országbírótól támogatva, II. József szellemét támasztja fel az új büntetőelvek dietai vitájában is: a követek egy részének retrográd véleményével szemben, miszerint a nem nemesek fellebbezési jogának biztosítása a népet „ösztönözni fogja bűntettek elkövetésére”, s így veszélyes a köz-

biztonságra, Ürményi kifejti, hogy a legkegyetlenebb büntetéseknél is többet használ, ha az igazgatás jól működik, a hatóságok jó rendelkezéseket adnak ki, és ezeket végre is hajtják. Javaslatára szerint az országgyűlésnek végre korlátoznia kellene a közérdekkel és a természetjoggal össze nem egyeztethető rendi privilégiumokat, főképp az úriszékek pallosjogát. Taktikai érzékét fémjelzi, hogy ősrégi rendi intézményeket támadó, bátor és progresszív álláspontját a rendi közjog eszköztárából kölcsönzött argumentációval támasztja alá: a megyei sedria nem ellenőrizheti az úriszékeket, hiszen a megye és a pallosjogú földesurak büntetőha-

talma egyaránt az uralkodó által adományozott — delegált — jogon alapszik, és semmilyen delegáción alapuló fórumot nem lehet hasonló delegált fórumnak alárendelni. Az indítvány visszaüt a felségjogi vitára is, és progresszívebb Ürményi korábbi álláspontjánál, mely nem tartalmazta még azt a lehetőséget, hogy az országgyűlésnek joga lenne az uralkodó által adott személyes privilégiumok felülvizsgálatára. (E progresszív cél a jelenkori kutató szemében méltán szentesítheti a logikai bakugrást, melyre a diétán akkor Vay József mutatott rá, mintegy „félrehallva” Ürményi szándékát, hogy ti. az úriszék munkájában a

szolgabírónak és esküdtjének azért kell részt vennie, hogy „törvényes tanúságként” jelentést tehessen róla a megyei közgyűlésnek. — Idézi Hajdu Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet.* 71.)

Annyit mindenesetre elér Ürményi, hogy a pallosjog megszüntetésének kérdését az országgyűlés Igazságügyi Bizottsága, a *Deputatio Juridica* elé utalják: ettől kezdve napirenden lesz a feudális függőség e legkirívóbb intézményének felszámolása. Az elodázhatatlan reformok e belső kiérlelése számára — ekkor még úgy tűnhetett — az Ürményi-féle taktikában rejlő lehetőségek előtt szabad az út. Kétségtelen, hogy Ürményiék ak-

tivitására ösztönzően hathattak Lipót 1790. júniusi, az *Elaboratum* szellemében megfogalmazott pro-
pozíciói. Az udvar személyével
kapcsolatos értékelését — s egyben
Ürményi ekkori cselekvési lehe-
tőségeit — világosan mutatja a
császár-király által fia, Sándor
Lipót számára az ország vezető
politikusaikról készített „fehér
könyv” Ürményiről szóló része:
„Ürményi a legnagyobb tehetségű
és képességű ember Magyaror-
szágon ... ajánlatos vele minden
ügyben tanácskozni és azt hiszem,
lehet bízni benne. Egyetlen hibája,
hogy váltogatja módszerét, asze-
rint, felfogása szerint mit kíván-
nak tőle; jelenleg a legjobb szán-

dékúnak látszik, de mert szeret mindent csinálni és nem barátja az országbírónak, ajánlatos ez utóbbi javaslatait is megkonzultálni vele.” (*Die Calculation der Menschen*, 1791. március 11. Idézi Domanovszky Sándor: *Ürményi József perszonális kegyvesztése.*)

A korábban (különösen Mályusz Elemér által) csak dicsfénnyel övezett, de a legújabb történeti irodalomban (Szekfű Gyula, Hajdu Lajos, utóbbinál l.: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet* c. műben) már kritikusabban értékelt reformbizottságok létrehozása is Ürményi aktivitásának köszönhető. Még a diéta 1790. október 6-i ülésén javasolja, hogy

a Lipót-féle proposíciókban megjelölt reformfeladatok gyorsabb realizálására (tudjuk: az utóbbinak szövegét az Ürményi eszméihez oly közel álló Pászthory fogalmazta) az országgyűlés öt vegyesbizottságot állítson fel, ezek előkészítenék azokat a törvényjavaslatokat, melyekben feltétlenül még az 1790/91-es országgyűlésnek kell döntenie.

(Ürményinek a bizottságok személyi összetételét meghatározó megbeszéléseken is jelentős szerep jut, ideértve a bizottságok működését jóváhagyó 1790. november 28-i bécsi udvari konferenciát.) A Regnicolaris Deputatiókról szóló törvénycikktervezetek szövegezé-

sét az országgyűlés külön e célra létrehozott vegyesbizottsága végzi Zichy és Ürményi részvételével.

A továbbiakban Ürményi személyes részvétele két bizottság munkájában is meghatározó jelentőségű: a jogügyi és a tanulmányi bizottságéban. Hamarosan rá kell jönnie, hogy a bizottságokban tárgyalt kérdések politikai súlya az I. Ferenc trónraléptével új irányt vevő uralkodói koncepció számára immár nem teszi kívánatossá a kidolgozott reformjavaslatok életbe léptetését. Ürményinek már az 1792. június 19—21-én tartott koronatanácson védelmeznie kell a bizottságok működését: „A Regnicolaris Deputatiókat úgy hozták

létre, mintha az országgyűlés helyett dolgoznának . . . , ezért minden tárgyat munkába is vehetnek, ami az országgyűlésen csak előfordul és melyet mint sérelmet, . . . egyáltalán rögzítettek.” (A tanácskozás jegyzőkönyvét közli: Mályusz: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai.*) Egyben — felkarolva Pászthory Sándor tervezetét — javasolja: vizsgálja meg az országgyűlési bizottság azt is, „salvo iusto inalterabili principio,” hogyan lehetne az egész igazságszolgáltatás és belső igazgatás hivatalos nyelvéné a magyart tenni. („Legfeljebb kétszáz év múlva lesz aktuális a dolog” — véli az új uralkodó. — Lásd uo. 547.)

A Deputatio Juridica működésének nem egészen négy éve alatt hatalmas kodifikációs munkát végez: elkészíti az új büntetőkódex, a kereskedelmi- és váltótörvény, a hajózási törvény, a bírósági szervezeti törvény és az új perrendtartás tervezeteit, úgyszintén több magánjogi tárgyú törvénycikk javaslatát (közte a hatályos jogszabályok és bírósági döntések egységes „Corpus”-ba foglalását.) A magyar jogalkotás történetének e legtermékenyebb kodifikációs bizottságában Ürményi feladata — a bizottság többi 21 tagjához hasonlóan — kettős: a dikasztériumokban kialakult körözési rendszerint már az összes álláspont

birtokában hozzá eljuttatott tervezeteket véleményezi, majd részt vesz azok plenáris ülésen történő megvitatásában. Ismerve ritka tudását, elsőrendű szerkesztő készségét és a kor hazai jogpolitikáját meghatározó szellemiségét, szava a 138 ülés plenáris vitáin bizonyosan sokszor volt perdöntő. (Ma már a fennmaradt jegyzőkönyvekből jórészt lehetetlen rekonstruálni a szóbeli tárgyalások tartalmát: a jegyzőkönyvek „cum pluralitate votorum” csak az elfogadott megállapodásokat rögzítik. Bizonynyal nem Ürményin múlt, hogy a *Deputatio Juridica* progresszív törvénytípusaiból sem lett második „toscanai alkotmány”, és azok

nem a jelennek — a következő századnak szóltak.)

Az országgyűlési bizottsági munkában mégis a Közoktatási Bizottság (*Deputatio Litteraria*) lesz Ürményi működésének legfőbb terénuma. A bizottság feladata az 1791. LXVII. tc. szerint az iskolák nevelési és tanulmányi rendjének továbbfejlesztésén kívül a tudományos és szépművészeti akadémia, a könyvtárak, a hazai nyelv kiművelésének és a nemzeti művelődés egyéb más eszközeinek ügye. Az országgyűlés a törvényjavaslatait ugyan „*salvis iuribus regiis*” megszorítással megalkotó, de a felvilágosodás egész követelményrendszerét most először nemzeti

programmá tevő bizottság elnökéül Ürményit, tagjaiul a helytartótanácsai tanulmányi bizottság tagjait és más oktatási szakembereket (br. Prónay Gábort, Vay Istvánt, Luby Károlyt és másokat) jelöli ki.

Látszatra imponáló párhuzam: a forradalmi francia nemzetgyűlésen kívül ekkor a magyar országgyűlés az egyetlen parlamentáris szerv Európában, mely egy nemzet közművelődésének ügyével foglalkozik. (Másutt ez részint a fejedelmi autokrácia, részint még az egyházközösségek joga.) Az 1790/91-es országgyűlésen tehát jelszóvá szilárdul a „nemzeti nevelés”, de tartalma labilis. Van, aki

a teljes egészében magyar nyelvű oktatást érti rajta, mások (főleg a hivatalos kormánykörök) csak az alapján német nyelvű, felekezeti különbség nélküli állami oktatás következetesebb kiépítését, a *Ratio Educationis* által képviselt (a jozefinizmustól is akceptált) nemzetfogalom megtartásával: a nemzet egyenlő az állammal. A *Deputatio Litterariára* várt, hogy a két, hevesen összeecsapó nézetet „összebékítse”. A bizottság munkájának Ürményi szab irányt és — minden további munkát meghatározandó — már az első ülésen javasolja „a nemzeti nevelés alapelveinek” deklarálását, úgymint: 1. az ifjúságot a különböző vallásúak közötti

„kölcsonös szeretet” jegyében kell felnevelni, 2. a tanulmányok anyagát a jövőben is úgy kell kiválasztani, hogy kellően képesített köztisztviselőket kapjon az ország, 3. Magyarország statisztikáját, történelmét és közjogát eredeti forrásokból tanítsák, s ezek ismerete nélkül senki se juthasson közhivatalokba, 4. az erkölcsi nevelést „az ország sajátos alkotmányának szellemében” nemzeti hagyományainkra kell alapítani, 5. a közoktatás felügyelete és igazgatása állami, országos feladat, mely „in forma monopolii”, saját jogon, különült hatalomként senkire nem ruházható; 6. a tanulmányok anyagát és a tanítás módszerét — a val-

lástan kivételével — országosan úgy kell továbbfejleszteni, hogy a különböző vallású tanulók „azonos szellemű nemzeti műveltségre” tessenek szert, 7. a hazai nyelv ápolása az iskolákban az 1791. XVI. tc. szellemében „előmozdítandó”, 8. a testgyakorlatokra és tornajátékokra nagy gondot kell fordítani, „hogy a jövő polgárokat honvédelmi kötelezettségükre előkészítsük”. (Idézi Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszméi*. 189.)

A nemzeti közművelődés programját tehát a *Ratio* adta alapokon kell megvalósítani, a *Ratió*nak az 1791-es törvények szellemében végrehajtandó revíziója útján. Az or-

szággyűlési bizottság 1791. augusztus 12. és 1793. február 12. közötti 43 ülésének munkáját valóban a *Ratio* gondolatmenete szabja meg, az Ürményi vezette plenáris tárgyalások tárgyalássorozata szinte szakaszból szakaszra követi az eredeti szöveget. A bizottság elhatározza: „ezentúl az elemi iskolából a grammatikai iskolába senki se vétessék föl, aki nem jártas a magyar nyelvben”, mostantól a német helyett a magyart kell a latintanítás segédnyelveként használni. (Az intézkedés hatályát Horvátország és Szlavónia kivételével az ország más nemzetiségek lakta területeire is ki akarják terjeszteni — ez tehát II. József 1786-os, a német

nyelv primátusát behozó iskola-
rendszeri rendeletének adaptálása a
magyar nyelv javára.)

A *Ratio* — kétségtelenül speku-
latív — tantárgyi felosztását (szük-
séges, mindenkinek vagy csak
egyeseeknek hasznos tárgyak) egy-
szerűsíteni kívánják a — módszer-
tani és pedagógiai szempontból
egyaránt korszerűbb — „rendes
és rendkívüli tárgyak” felosztásra.
A rendes tárgyak közé tartozna a
második grammatikai osztálytól
kezdve a latinon kívül a görög is:
Ürményi többször hangsúlyozza a
klasszikus görög hagyomány jelen-
tőségét, az osztrák és német isko-
lákból ekkorra már általánosan
elfogadott neohumanista művelt-

ségeszmény alapján kívánja a *Ratio* továbbfejlesztését. A *Deputatio Litteraria* elhatározza a természetrajzi oktatás súlyának növelését is: mivel a földrajz a föld termékeivel is foglalkozik, a természetrajz oktatását a földrajzzal alkalmilag össze kell kapcsolni. A mezőgazdaságot is természetrajzzal együtt kell tanítani, heti két órában. Végre gondoskodni kell Magyarország pontos térképéről, oly mód, hogy a megyei mérnökök készítsék el hiánytalanul a hiteles megyei térképeket, s a helytartótanács ezekből szerkessze meg az országosat.

A *Ratio* osztálytanítási rendszere helyett a Bizottság elhatározza a szaktanítási rendszerre való áttérést:

„Mind a humaniórákban, mind a grammatikai iskolákban a tanároknak az osztállyal való fölmene-tele csak annyiban történjék, amennyiben az egyes tárgyak egyes tanárookra nincsenek bízva.” (Idézi Kornis: i. m. 198.)

Előírja a Bizottság, hogy a magyar nyelvnek és irodalomnak mindenkor külön tanára legyen: megszületik tehát az anyanyelvi irodalomtanítás intézményesítettségének igénye. Viszont egyelőre Ürményi és a Bizottság maga se bízik abban, hogy az ország saját erejéből képes lenne egy tudományos akadémiát és egy, az egyetem székhelyén felállítandó képzőművészeti akadémiát létrehozni: csak

annyit határoznak, hogy a benyújtott tervek költségkihatásait (Podmaniczky és Prónay tervezetei — az utóbbin érezhető Bessenyei Jámbor szándékának hatása) a kincstárral kell megtárgyalni. Ösztönözni kell az állami iskolák részére összehasonlító vallástankönyvmegírását, mely kiemelné a különböző vallások közös elemeit, azokat, melyek „megegyeznek a józan észszel”.

Ürményi előterjesztésére a Deputatio a közoktatási igazgatás alapelveként fogadja el, hogy a Tanulmányi Bizottság által ezután kiadandó instrukciókat, „hogy azok közjogi jelleget nyerjenek”, nyomtatásban közzé kell tenni, és

az oktatás helyzetéről, továbbá a tanulmányi alap felhasználásáról a helytartótanács bizonyos időközönként köteles az országgyűlést tájékoztatni. Ezentúl minden oktatási intézményben tanítani kell Magyarország közjogából azt, ami adott szinten a tanulók nemzeti érzéseit és kötelességtudását erősíti, hiszen „valamennyien ezen alkotmány védőszárnya alatt élünk”. (Idézi Kornis: i. m. 207. skk.)

Könnyen kimutatható, hogy a Deputatio Litteraria 1793-as törvényjavaslat-tervezetének (*A nemzeti nevelés elveiről*, megfogalmazója: Prónay Gábor) a későbbiekben is sokat idézett „tizenegy fő elvéhez” Ürményi megnyitó be-

széde, a plenáris üléseken tett előterjesztései, illetve maga a *Ratio Educationis* eredeti szövege szolgáltak alapul. Egy évszázad kellett hozzá, hogy ezek az elvek — nagy küzdelmek árán, fokozatosan — teljesen megvalósulhassanak: 1. az egység elve: egyforma szellemiségű és testi nevelés az ország minden nemzetiségű és felekezetű lakosának; 2. a nevelés célja a közboldogság; 3. minden társadalmi osztály művelődési szükségletét ki kell elégíteni, minden közigazgatási egységben, ahol egyházi szervezet is működik, népiskolának, minden járásban grammatikai iskolának, minden megyében gimnáziumnak és akadémiá-

nak és az ország középpontjában egyetemnek kell működnie; szervezni kell „tudós társaságot”, művészeti akadémiát, katonai akadémiát, bányászati főiskolát, irodalmi és nyelvművelő társaságot és gondoskodni kell a lányok külön oktatásáról, a népiskoláknál magasabb fokon; 4. az ingyenes közoktatás elve: az elemi iskolákat a községek tartsák fenn, vagy ha erre nincs módjuk: a földesurak; 5. a vallás tan főtárgy, de egyidejűleg felekezeti különbség nélkül, mindeütt azonos tartalommal erkölcs-tant (philosophia morum) is kötelező tárgyként kell tanítani, melynek elve „nem a büntetéstől való félelmen alapuló nevelés”; 6. a

magántanulás nem egyenértékű a közoktatással, a magániskolában végzetteknek is közérvényű bizonyítványt kell nyilvános vizsga útján szerezniük; 7. a rátermettek kiválasztásának elve; 8. a magyar minden iskolában rendes tárgy, a latint is a magyar nyelv segítségével kell tanítani; 9. a képesítési elv: „senki sem bocsátható mesterségre”, községi vagy városi tisztségre, akinek legalább népiszkolai végzettsége nincsen, senki nem tölthet be megyei vagy törvényhatósági közhivatalt, aki nem tanulmányozta sikerrel a „filozófia egyes ágait” (logikát, metafizikát és erkölcsant) és a jogtudományokat (természetjogot, egyetemes

közjogot, magyar köz- és magánjogot és Magyarország statisztikáját); a protestáns iskolák bizonyítványai közérvényűek; 10. a testi nevelés elve; 11. az állami elv: a közoktatás felügyeletének, igazgatásának és művelésének „benső kapcsolatban” kell maradnia az ország közigazgatásával, a funkciók nem monopolizálhatók, ezen túl csak képesített és erre alkalmas egyének választhatók igazgatói, tanári és tanítói tisztségre, és utóbbiak állami tisztviselők, állami nyugdíjra jogosultsággal.

A törvényjavaslat — végül is erre zsugorítva az eredetileg felségjogra tartozó közoktatási tárgyak körét — meghatározza azt a nor-

matív szférát is, mely változatlanul a végrehajtó hatalomra maradna: a tantervek, tankönyvek kiadásának szabályozása, az oktatásügy belső igazgatása, a személyzeti politika. De a publicitás követelménye azt kívánja (a tervezet zárószakaszában), hogy az uralkodónak a közoktatásügy egészét érintő ilyen rendeleteit és rezolúcióit a jövőben nyomtatásban kell közhírré tennie.

A nemzeti nevelés elveit az uralkodó nem szentesítette. Progreszszív kisugárzásuk mégis formálta azt a szűk főnemesi és honoratiorréteget, mely ekkoriban ismeri fel: a nemzeti szellem csak úgy támasztható fel, csak úgy válhat tár-

sadalmi erővé, ha egyben a felvilágosodás eszméivel is beoltódik. Ezért válik e tervezet forrásává az 1806-os második *Ratio Educationis*-nak is.

A „JUS PUBLICUM
REGNI HUNGARIAE”
— AZ ELSŐ REFORMNEMZEDÉK
KÖZJOGI FELFOGÁSA

Parodisztikusnak tűnhet, hogy a reformkort megalapozó nemzedék Bécs beolvasztó, nemzetietlenítő törekvéseivel szemben hosszú távon hatékonynak mutakozó közjogi ideológiája éppen II. József reformintézkedéseinek mintegy ellenhatásaként fogalmazódott meg — mai ismereteink szerint a legmeggyőzőbben éppen Ürményi tollából.

Ez a mű, melyet a politikai potentát Ürményi Stephan Rosenmann álnéven előbb latinul, majd egy évvel később, 1792-ben

németül is megjelentetett (*Stephan Rosenmanns Staatsrecht des Königreichs Hungarn*), Schwartner *Statistikj*ának utalása szerint Lakits Györggyel közösen írt, Szabó Imre utalása szerint viszont valóban egy terjedelmesebb kéziratának Lakits által készített kivonata —, a magyar államjogi diszciplína történetében előkelő helyet foglal el. Létrejötté nagyon is konkrét válasz volt: II. József eltörölte a cenzúrát — csak legfőbb ellenfelétől: a magyar közjogot tárgyaló művektől tagadta meg a sajtószabadságot.

Minden újonnan kiadandó ilyen kéziratot a kancelláriára kellett felterjeszteni, a pesti egyetem köz-

jogi tanszéke — „további intézkedésig” — megszűnik: a császár Petrovicsot, a közjog tanárát Bécsbe rendeli, hogy személyes felügyelete alatt dolgozza ki az *Entwurf* szellemének megfelelő közjogi tankönyvet: „Mert semmi sem fontosabb, mint az, hogy a tanuló ifjúságot ezen a területen is megtanítsuk az igazi alapelvekre és így azt a hazai alkotmánnyal kapcsolatban se lehessen félrevezetni és ezáltal kicsapongó elvekre csábítani” — olvassuk az 1785. január 12-én kelt kancelláriai leiratában. (Országos Levéltár, Kancelláriai iratok, A-39:458/1785. szám.) A józsefi magyar államjog nem jön létre, de hiányzik az olyan

rendszeres, komoly elméleti alapvetésű munka is, mely a magyar közjogot 1790-es „politikai állapotában”, azaz immateriális (mert döntően csak szokásjogi vagy legfeljebb hézagos tételesjogi normákban létező) létéből kiemelve összefoglalja. Ezek lehettek a valószínűleg még II. József uralma idején, de az *Elaboratumot* követően megírt, s némileg a paszkvillus-irodalomra emlékeztető körülmények között megjelentetett mű indokai.

„Az emberi boldogság legdöntőbb részben . . . az élet és a tulajdon biztonságán alapul. Ez volt az oka a polgári társadalom megalkításának” — olvassuk a német nyelvű kiadás Bevezetésében. Az

emberek természetes szabadságuk egy részéről lemondtak, és alávetették magukat egy közhatalomnak, hogy ennek hatalma és tekintélye révén megvédhessék magukat és zavartalan biztonságot élvezhessenek.” (I. §.) „Ebből először is az következik, hogy a főhatalom (tekintet nélkül arra, hogy legtávolabbi értelemben isteni eredetű) közvetlenül egy kétoldalú megállapodás és az alávetési szerződés alapján jött létre, másodszor, hogy mindez valamely polgári társadalmat alkotó nép azon akaratát jelenti, hogy a legfőbb hatalmat vagy saját maga számára tartsa meg, vagy átruházza azt általa meghatározott feltételekkel valaki másra.” (Beve-

zetés 2. §.) Ürményinél tehát a főhatalom két aktussal (1. kétoldali megállapodás, 2. alávetési szerződés) jön létre: alapvetően nem a rousseau-i, hanem a puffendorfi szerződéselmélet vonul be itt a magyar közjogba. Ugyanakkor az alávetési szerződés jogkövetkezményeinek illetően megfogalmazása — az „átruházás” ideiglenessége az „elidegenítés” véglegességével szemben — mégis Rousseau-hoz közelít. „A hatalmat át lehet ruházni, de az akaratot nem.” — (*Társadalmi Szerződés*, II. könyv, I. fejezet.)

„Ha a természetjog általános elveit egy meghatározott nemzetre alkalmazzuk, majd szerződések ré-

vén erre a nemzetre sajátosan jellemző alaptörvényekben közelebb-ről meghatározzuk, megkapjuk e nemzet különös államjogát.” (Bevezetés 6. §.) Az államjog tehát „olyan tudomány, mely a Magyar Királyság kormányzásának (közigazgatásának) módját, az uralkodó és az alattvalók kölcsönös jogait és kötelelességeit államszerződésekből, írott és íratlan alaptörvényekből magyarázza és kimutatja”. (Bevezetés 8. §.) Ür-
ményi az államjog egyik legfontosabb kérdésének tekinti az igazgatási tárgyak elkülönítését az egyes állampolgárok magánjogi viszonyainak szabályozásától: „. . . ezeknek pontos meghatározása híján

az igazgatás könnyen káros lehet a közérdekre nézve.” (Bevezetés 9. §.)

Másfelől alapvető a diszciplináris elhatárolás is: a statisztikától és a „politikai tudománytól”. „A statisztika a gyakorlati, a földrajzi és a politikai államtörténetet foglalja magában, a politika viszont az állam előnyeit és hátrányait kutatja”, kézbe adja „a vétkeket gyógyító eszközöket” és „megtanít az állam okos igazgatásának művészetére.” (Bevezetés 11. §.)

A kormányzati rendszer lényegét még a századközép barokkos, organikus felfogásában érzékelteti: „Magyarország politikai testet képez, mely a királyból mint annak

fejéből és a nemességből mint annak tagjaiból áll: ezek kölcsönös egyetértéssel igazgatják a társadalmat. Hasonlóan a fizikai testhez . . . , a királyság politikai teste sem lehet egészséges és az ország sem lehet boldog a tagok . . . egyetértése nélkül, akár egymás közötti, akár a fővel való kapcsolatukban.” (2. rész; 2. pont.) „A politikai testnek ez a szerkezete magyarázza: 1. Miért csupán a király adhat nemességet? 2. Miért kell a királynak és a rendeknek együttesen hozniuk a törvényeket, s miért csupán e közösen hozott törvények köthetik össze a királyt és a rendeket? és 3. Miért szállnak a birtokadományok vissza az ural-

kodóra . . . s miért nem tarthatja meg a király magának azokat?”
(2. rész; 3. pont.)

A könyv kétségkívül legegységesebb, egyben legprogresszívebb részei a felségjogokról szóló szakaszok.

„Felségjogoknak nevezzük azon jogokat, melyek a polgári társadalom céljából jönnek létre. Mind ezen jogok összessége a felség, a legfőbb hatalom letéteményese.”
(2. rész, 7. pont, 1. §.)

A „Majestät”-nak ez a társadalom javára való fenntartása abszolútobb érvényűnek tűnik a puffendorfi nép—uralkodó egyesülésnél (Puffendorf azt hangsúlyozza, hogy a nép akarata csak az uralkodó

akaratán keresztül érvényesül), és a kor magyar jogászgenerációi elé a rousseau-i maximát tárja, miszerint az egész törvényhozói testületnek uralkodó a neve. (*Társadalmi szerződés*. III. könyv, 1. fejezet.)

Ezen az alapon figyelemre méltó a felségjogok Ürményi-féle kategorizálása: „A felségjogok gyakorlása az alkotmány szerint korlátozott: vannak jogok, melyek ugyan a királynál vannak, éppen legfőbb hatalmánál fogva, de a rendek egyetértése nélkül egyedül mégse gyakorolhatja azokat. Ezek is lehetnek olyanok, melyek a király részére kizárólagosan fenntartott jogok (*reservata*), vagy olya-

nok, melyek egyaránt (közösen) illetik a királyt és a rendeket (*communicata*).” (2. rész, 7. pont, 2. §.) Tehát felségjog mint olyan nem jelenthet többet, mint a jog időleges gyakorlását, még ott sem, ahol a fennálló állapot szerint az az uralkodó oldalán a jogok teljességén, egyoldalú akaratelhatározásán alapulhat (*iura reservata*), mivel maga a gyakorlás lehetősége is a rendek — hallgatólagos — egyetértését feltételezi. Ez az álláspont ilyen következetesen, elvi éllel az 1790/91-es országgyűlés viharos szónoklataiban és reprezentációiban sem fogalmazódott meg soha — beleértve az Ócsai Balog Péterfele tervezetet is. (Láttuk viszont,

hogy a „hivatalos” Ürményi — aki már ekkor se volt azonos a gondolkodó Ürményivel — éppoly kevésbé állhatott ki ezzel az udvari konferenciák tárgyalóasztalainál.)

A „*iura reservata*” korlátaira a bíraskodás jogát hozza fel példaként: a király ugyan „legfőbb bíró és minden joghatóság forrása”, s mint ilyen személyes joga a hazaárulók és felségsértők feletti ítélkezés, egyéni, szubjektív döntése alapján mégse ítélhet senkit halálra: az ő bírói ténykedése is csak a törvények megszabta módon és feltételek szerint történhet. (2. rész, 8. pont 3. és 5. §.)

Az alkotmányosság alaptényezője: a törvényhozási tárgyak fo-

galma. A felségjogokról mondotakból következik, hogy a törvényhozási tárgyak körébe egészében minden beletartozik, kivéve a „iura reservata” tárgykörét. (2. rész, 8. pont 10. §.)

A törvényhozás jogát a király és a rendek közösen gyakorolják, nincs kötelező erejük az országgyűlés mellőzésével hozott törvényeknek, azoknak, melyeket a király nem erősített meg; ez a helyzet a törvényhozási tárgyban hozott királyi rendeletek esetében is, „kivéve, ha a rendek ehhez országgyűlésen hozzájárulásukat adták”. „Az ily módon alkotott és megfelelően publikált törvények nemcsak az ország rendjeit, de

magát a királyt is kötik... Kimerné állítani, hogy a magyar király törvények felett áll, hiszen egyedül nem alkothat törvényt és nem helyezheti hatályon kívül azokat.” (2. rész, 9. f pont, 2. és 3. §.)

A rendek törvényhozásban való részvétele (egyetértése a rendeletek törvényességéhez) magából az első alávetési szerződésből és „az első alaptörvényből” folyik — ezt, ha pozitív jogi norma ilyen általános jelleggel nem is, de az a tény mégis bizonyítja, hogy „egyetlen okirat vagy törvény nem mutatható fel, melyben a rendek e jogról lemondtak volna, vagy ezt tőlük elvették volna”. (3. rész, 1.

pont, 3. §.) Közjogi jellegüket tekintve Ürményi a főhatalom részeit e helyütt így különbözteti meg: 1. a törvényhozó hatalom, melyen a király és a rendek „in solidum” osztoznak, 2. a legfőbb felügyelet (potestas inspectiva), melyet az uralkodó gyakorol, és 3. a végrehajtó hatalom (potestas executiva), részint az uralkodó, részint a rendek kezében. (3. rész, 2. pont, 1. §.)

Híven az előbb már deklarált alapelvhez, miszerint a törvényhozó hatalom tárgya csak negatíve (vagyis kizárásos alapon) határozható meg, a potestas inspectiva tárgyköreinek felsorolása fontos alkotmányjogi biztosítéknak mi-

nőkül: „Az egészségügy és minden, ami vele kapcsolatos, a katonai beszállásolás és állomásoztatás, az általános adókötelezettség helyes és méltányos elosztása, az alattvalók védelme a földesúri önkényeskedés ellen, a lakosság helyzetének javítása és az erre alkalmas eszközök felkutatása, a kereskedelem irányítása, csatornák és vízvezetékek létesítése, a folyók hajózhatóvá tétele, külföldi szakemberek és kézművesek behozatala, a közutak és vámátkelőhelyek jókarban tartása, a nemesi származás vizsgálata, röviden: mindaz, ami valamennyi politikai (közérdekű) ügy irányításával kapcsolatos lehet . . . így a szabad királyi váro-

sok ügyei is és azok a kamarai ügyek, melyek a politikai ügyekkel összekapcsolódnak . . . Ide kell érteni továbbá mindent, ami az igazságszolgáltatás irányításához tartozik.” (3. rész, 2. pont, 5. §.)

A könyv nagy hatású volt, 1791 után néhány évig — valószínűleg az 1795-ös egyetemi „tisztogatásig” — egyetemi tankönyvként is szolgált. Autentikussága az udvar szemében a történelmi magyar „alkotmány” létezését illetően — mint az a német nyelvű kiadás „fordítói” lábjegyzeteiből is kiderül — aligha jöhetett szóba. Forrásait Ürményi „az általános természetjogban”, az írott törvényekben, „okiratba foglalt állami aktu-

sokban”, az íratlan törvénytől szokásjogban, Magyarország „gyakorlati államtörténetében”, a statisztikában és „a speciális politikai tudományban”, a diplomatikában, a közjogi és jogtörténeti irodalomban adja meg (Bevezetés 13–14. §.), a főhatalom és a felségjogok kérdésében — érthető politikai célzattal — mégis annak látszatát keltve, hogy egy törvénytől szokásjog kompilációját adja.

A könyvek sorsa olykor osztozik az emberekével. Tudomány és haladás XVIII. századvégi sorszerűségét aligha fejezhetné ki más jobban, mint Bónis György adata: az ártalmatlan Rosenmann név

alatt rousseau-i éllel szikrázó mű
egy példányát a letartóztatott
Hajnóczy könyvtárában foglalja le
a rendőrség. (Lásd Bónis György:
Hajnóczy József. Bp., 1954. 63 — 64.)

AZ ABSZOLUTIZMUS ÁRNYÉKÁBAN

Az 1794-es év Ürményi közéleti pályájának, alkotó aktivitásának csúcspontja. (Ez évben elnökli még a közbiztonság megszilárdítására irányuló ún. 4052-es helytartótanácsi intimatum kidolgozására felállított bizottságot is.) Az 1795-ös év: a meg hasonl ás.

Az 1795-ös év tragikus eseményei sorsfordulóvá változtatják számára is azt az elmélyülő belső ellentmondást, melyet ekkorra óhatatlanul magában hordoz az, aki a rendi érdekek s a mindennapi politika talaján mozgó közéleti

ember, de ugyanakkor a kor megváltó eszméin felnőtt gondolkodó is.

A Martinovics-féle összeesküvés — mely Benda Kálmán szerint sem más, mint a II. Lipót által „javított” jozefinizmus illegalitásba szorult változata — az a vízvázlasztó, mely a korát szóban-tettben megelőző reformert visszahelyezi, bezárja korába és a körülmények függvényévé teszi.

S ha Denis Silagi úgy véli, hogy a magyar jakobinus mozgalom „az elhalt császár által kezdeményezett elképzelések torzképe” volt (idézi: Benda: *A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában*), az utókor szemében még-

inkább azzá vált mindaz, amit a ferenci abszolutizmus művelt nemcsak a mozgalom híveivel, de a nemzeti haladás elkötelezettjeivel is. Ürményi is közéjük tartozik: mint személynök, a Királyi Tábla elnöke, először a borotva szerepét kapja. Neki kell vezetnie Martinovics és társai ellen a hazai legújabb kori jogtörténet első nagyszabású koncepciós perét. Tegyük hozzá: nemcsak neki lehetett ez a szerep meghasonlás, de az utókor szemében is alkalmas arra, hogy elhomályosítsa nevét.

Már múlt századi történeti irodalmunk művelői (elsősorban Horváth Mihály és Fraknói Vilmos) is kiemelték a perben hozott ítéletek

„Justizmord”-jellegét, valamint a pervitel — különösen a védelem jogait egyoldalúan korlátozó — szabálytalanságait. Felmerült az ítéletek előre megfogalmazottságának kérdése is. Az utókor értékelői előtt mindez nem vetett jó fényt a perbíróság elnökére. Egy objektívabb megítélés itt csupán annak a kérdésnek tisztázását igényelheti, hogy az ítéleteket meghozó Ürményi motívumai között játszhatott-e szerepet személyes meggyőződés vagy sem? Ami a bíróságnak az udvar részéről történt — nem titkolt — befolyásolását illeti, ezt belső meggyőződése szerint sem tarthatta jogtalannak: ellenkezőleg. Saját könyvében a

„potestas inspectiva” jogosítványai közé sorolja „a bírói hatalom delegálását mindazon esetekben, amikor a király maga léphet fel bíróként, továbbá az ún. Mandataközlés eseteit, melyek vagy a bírónak, vagy az egyes bíróságoknak iránymutatásul szolgálnak”. (*Rosenmann's Staatsrecht.* 3. rész, 2. pont, 5. §.)

A király a „legfőbb bíró és minden joghatóság forrása”, ennek „feltűnő és megbízható bizonyítéka a hazaárulók és felségsértők feletti ítélkezés joga, mely ... személyes jog”.

Ennek folytán „a Kúria és a Királyi Tábla a király legfelsőbb felügyelete alatt áll, aki mindarról,

ami ott történik, információt vagy beszámoló jelentést kérhet, amikor csak tetszik neki, és felelősségre is vonhatja a bíróságot, ha az ügy és a körülmények indokolják”. (Uo., 2. rész. 8. pont, 3. §.) Persze az Ürményi-féle államjog szelleme szerint csak akkor, ha a bíró épp a törvények ellenére jár el — mégis, nyilvánvaló: a bírói függetlenség modern fogalma Ürményi előtt is éppoly ismeretlen volt még, mint a korszak többi hazai jogismerője előtt. Ez természetesen nem teheti vitássá előttünk, hogy a jakobinus káték olvasói és terjesztői ellen emelt felségsértési vád megalapozottságát illetően éppen a Corpus Jurisban minden

kortársánál jobban búvárkodni tudó Ürményinek ne lettek volna súlyos aggályai. Ezeket az aggályokat egyébként igen világosan és szuggesztíven fogalmazták meg a védők — nyilván egymással egyeztetett — replikái és védőbeszédei.

Hogy mégis bábáskodott az ítéletek meghozatalánál, ebben a másik személyes motívum: saját fenyegetett helyzete.

A bécsi jakobinusok között le tartóztatott Gotthardi vallomása szerint „Ürményi készítette el a tervezetet a magyar ezredeknek a forradalmi tervre való fokozatos előkészítésére”. (Idézi Fraknói Vilmos: *Martinovics élete*. Bp., 1921.)

Gotthardi iratai között előbukkan egy 1793-ban kelt Martinovics-jelentés is, mely arról tudósít, hogy Ürményi tudott „a nyolc vármegyében tervezett forradalomról”, sőt ennek céljára a magyarországi ezredek megnyerését javasolta. Titkos vizsgálat indul a vizsgálat vezetője ellen. A bécsi Rendőrminisztérium külön felterjesztésben foglalkozik az üggyel, és Ürményi azonnali elmozdítását javasolja (1795. április 7.). Sándor Lipót nádor azonban — okkal — nem tartja hitelt érdemlőnek a börtönlakó vallomását. Bizalmas levélben figyelmezteti az uralkodót: az Ürményi elleni eljárás a per gyors és eredményes befejezését

veszélyeztetné, egyébként is „őt inkább félénk embernek tartják, aki sose akar senkivel se összeveszni, hanem inkább mindenkivel igyekszik jóba lenni”. (1795. április 20.) „Gotthardi feljelentését a perszonális ellen ad acta tettem” — válaszolja a császár május 1-jén. (Idézi Fraknói idézett művében.) Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a per politikai irányítását folyamatosan kezükben tartók — elsősorban Sándor Lipót nádor és Nyéki Németh János „jogügyigazgató” — Ürményivel „kellő formában” éreztették: ajánlatos lesz mindenben alávetnie magát az udvar elképzeléseinek. (Gotthardi vallomását a nádor „esetleges hivatalos

használatra” még a per megindulásakor átadja a jogügyigazgatónak!) Már az 1794. október 20-i, október 30-i és november 24-i, Ürményihez intézett királyi leiratok tartalmazták az udvar koncepciós elképzeléseit, hivatalos formában is, mivel — a rendkívüli titoktartásra és a védelem jogainak korlátozására vonatkozó intézkedések előírásán felül — az 1769-ben Péchy István ellen delegált bíróság által lefolytatott felségsértési eljárást jelölték meg számára irányadó precedensül. Ennek ellenére a vádlottak terhére rótt cselekményekre (a káték olvasása és terjesztése) a felségsértés évszázados hazai definíciói csak egyoldalú rabulisz-

tikával voltak alkalmazhatók, a kényelmesen felhasználható oszt-rák jogot viszont a magyar bíróság előtt már nem lehetett alkalmazni. Az uralkodó tetszése szerinti jogot alkalmazó delegált bíróságokat az 1791. LVI. tc. megszüntette. Ür-ményi az udvar perviteli utasítá-saival kapcsolatban — a nádor út-ján — több kérdést is feltesz, ezek között csak egy a lényegi: ki hatá-rozza meg, hogy vannak-e elég-séges bizonyítékok a még ezután elfogatandók ellen? A válasz alkal-mas volt arra, hogy még inkább rádöbbentse önnön felelősségére: a letartóztatáshoz elegendő bizonyí-tékok súlyát a Királyi Táblának kellett megállapítania. A Tábla

1795. január 3-i ülése azt bizonyítja, hogy Ürményi, szorongattatása ellenére, igyekezett a törvényesség érdekét fenntartani. Elnökletével a Tábla úgy dönt, hogy Túros Péter letartóztatását a jogügyigazgató vádindítványa ellenére sem rendeli el, mert — bár megmutatták neki a kátét és ismerte tartalmát — „nem bizonyos, hogy beleegyezését adta a felvételhez”. Mellőzi Szlávy György és Hendrey Pál letartóztatását is. (Az előbbi olvasta ugyan a kátét, de azt nem vette komolyan, nevetségesnek mondotta.) A letartóztatottak körét így kétséggkívül sikerült csökkentenie, de a már letartóztatottak elleni vádemelést nem. Március

31-én pedig újabb királyi leirat érkezik, ennek lényege, hogy „a per feletti rendelkezés” az uralkodót illeti.

A forrásokból valóban arra következtethetünk, hogy Ürményi a per folyamán többször is kapott rövid úton — nemcsak a pervitelre, de az érdemi döntésekre vonatkozólag is — utasításokat. (A nádor úgynevezett ügyviteli jegyzőkönyve önmagában bizonyítja ezt.) Mennyiben tartotta be Ürményi ezeket az utasításokat? Látszatra kétségkívül betartotta. A nádor 1795. április 30-i levelében az ő információjára hivatkozva előre értesíti Ferenc királyt, hogy biztos lehet benne: a Királyi Tábla

bíráinak nagy többsége a vádlottak elítéltetésére fog szavazni. Mégis: nem tudjuk ugyan, hogy zajlottak le a pertárgyalások és ítélethozatali tanácskozások (a leirati utasítások értelmében a tárgyalási jegyzőkönyvek a tárgymegjelölésen kívül semmit sem tartalmazhattak), de tény, hogy a per 46 vádlottja közül az Ürményi vezette Tábla a felségsértés elkövetését csak 14-nél találta bebizonyítotttnak. Ez az adat nem arra mutat, hogy az ítéletek — ahogy Benda Kálmán véli — előre készen lettek volna (*A magyar jakobinus mozgalom története*. Bp., 1957.) és inkább azt valószínűsíti, hogy Ürményiék nem tették a kívánt mértékben

magukévá, miszerint a per feletti rendelkezés az uralkodót, illetve perbeli képviselőjét, a jogügyigazgatót illeti. Ürményi a védők március 9-i tiltakozó emlékiratának átvételekor kijelenti, hogy „a természetes méltányosság a törvények és a királyi felség intézkedései alapján” épségben marad. Ugyanaznap i kancelláriai felterjesztésében — a pert türelmetlenül siettető jogügyigazgató vádjait kivédendő — kifejti, hogy a vádiratok bizonyítása terén számos tisztázatlan kérdés van még, és hogy a vádlottak nagy száma miatt elhúzódó bizonyítás nem teszi lehetővé, hogy a Tábla máris ítéleteket hozzon. Ezzel együtt „az ország meg-

nyugtatása végett” szintén kívánatosnak tartja a per mielőbbi befejezését, valamint a Királyi Tábla ítéletei ellen — a fellebbezés mellőzésével egyébként lehetséges — ún. előzetes királyi kegyelem kizárását. (Fraknói: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Bp., 1884.) Már Fraknói felfigyelt a Tábla perbeli ítéleteinek ellentmondásosságára: abbeli törekvésükben, hogy a perbe fogottak többségénél elkerüljék a legsúlyosabb büntetés kimondását, az egyébként általuk elfogadott bűnrészesség egyenlő mértéke mellett az egyik vádlottat halálra, a másikat néhány évi fogságra ítélik. (Például Szolárcsik és Őz ellen kevesebb terhelő adat

volt, mint Táncsics és Hirgeist ellen!) A tárgyilagos mérlegelésnek ez a mellőzése is nyilvánvalóvá teszi, hogy Ürményi és bírái meggyőződésük ellenére hozták meg az ítéleteket.

1795. május 20-án a magyar jakobinusok „igazgatóinak”, június 3-án a fiatal Szolárcsik Sándornak és Őz Pálnak feje a Generális Kaszáló porába hullt. Az utóbbiról mondotta — Kazinczy emlékezése szerint — az ítélethirdetéskor Ürményi: „Ismertem ezt az embert, erénye szerint méltó lenne rá, hogy székemben üljön.” A személynök ezzel bevégezte azt a feladatot, amit a feltámadó önkény ráért: a reformer Ürmé-

nyire jó ideig nem lesz már szükség a ferenci államrezon elvakult abszolutizmusában. (Az udvar vele szemben táplált bizalmatlansága már a Zemplén megyei vizsgálat kapcsán megmutatkozott. A kancellária 1794. január 7-én őt ajánlja a „rebellis” Zemplén megyei kongregáción történtek kivizsgálására kiküldendő bizottság elnökéül, de a Staatsrat, Izdenczy javaslatára, ellene foglal állást: Ürményi az 1790-es országgyűlésen letette a rendek kezébe az esküt, és részt vett annak a hitlevéltervezetnek a kidolgozásában, melyben mindaz benne volt, amit most Zemplén megye hangoztatott — az udvar íme, már ekkor leveti

álarcát. Hát még ha tudná, ki a szerzője Rosenmann *Államjogának*!) „Ürményi perszonálist szintén nyugdíjazom, különös méltanyosságból évi 4000 forint nyugdíjjal” — ebből a lakonikus mondatból álló kéziratban értesíti Ferenc császár a kancellária vezetőjét, 1795. július 20-án. A kancellária kérdésére, hogy Ürményi és Zichy országbíró legfelsőbb kézirattal, vagy egyszerűen csak kancelláriai elnöki átirattal értesítendő-k-e, a császár először ezzel a rezolúcióval akar felelni: „Kéziratokat csak akkor szoktam kibocsátani, ha olyan férfiak előléptetéséről vagy vígasztalásáról van szó, akik az Én szolgálatom és a közjó érdekében kívá-

lóan kitüntették magukat” — tanulságos példa ez a „közjó” fogalmi változására! Végül e megbélyegző fogalmazást enyhítik, de igen jellemző az udvarban ekkor uralkodó légkörre egy Vogel nevű államtanácsos véleménye: „Szerintem meg vagyok győződve róla, hogy Zichynek és Ürményinek jelenlegi pozíciójából eltávolítása a legfelsőbb szolgálat szempontjából nagy jótétemény.”

A megalázott Ürményi — bár főispáni hivatalát megtartja — most több mint tíz évre gyakorlatilag eltűnik a hazai közéletből. S mire ismét visszatérhet, alig látjuk már benne „a legnagyobb szám érdekében” egykor politikai har-

cokra képes, bátor reformert: megtört, elfáradt emberként jelenik meg, magas pozíciójában személyes és osztályérdekek korlátaiba zártan. 1795 és 1806 között semmiféle tudományos igényű vagy tudományszervezői tevékenységéről nem tudunk.

Rehabilitálására már 1801-ben sor kerül: Galícia kormányzójává nevezik ki — úgy tűnik, egyelőre az országon kívül használhatóbbnak látják képességeit. 1802. április 3-tól Fejér vármegye főispánja is, de főispáni működése — galíciai távolléte folytán — egyelőre inkább jelképes, mint valóságos. 1806. szeptember 6-tól aztán újra az országos politika közép-

pontjába kerül, az uralkodó országbíróvá — egyben az egyetem és az országgyűlés felső táblájának elnökévé — nevezi ki. Az udvar szándéka nyilvánvaló: egy megfáradt Ürményi politikai képességei kiválóan alkalmasak a Napóleon elleni háborús igények hátszín-biztosítására, egy esetleges újabb rendi ellenállás „elegáns” leszerelésére.

Sokféle funkciót egyesítő országos főméltósággá való újabb kinevezését sokan köszöntik, sokfelől kap üdvözlő — köztük ömlengő — leveleket. Titkárának, a Kazinczy-triászhoz tartozó Horvát Istvánnak naplója (*Mindennapi*) szerint ezek olvastán ingerülten így

fakadt ki: „Ezek is előjönnek, magyar ostobaságaikkal.” — „Ennyire vagyunk még az igazi magyar hajnal hasadtától!” — kesereg a nemzeti érzelmekkel túlfűtött fiatal Horvát, nem sejtve, hogy az 1790-es évek szalmalángját átélő idős ember kifakadása mennyire csak a progressziót eláruló magyarkodóknak, a szóvirágokban kimerülő táblabíróvilágnak szól. Mert a régi Ürményi — ha félénkebben, óvatosabban is — ismét hallatja szavát: 1806. augusztus 29-én emlékiratot intéz az uralkodóhoz, ez egyszer még hangot adva a magyar politikai ellenzék abbéli aggodalmának, hogy az udvar csak a napóleoni háborúk

folytatásához szükséges katonaság és adó megszavazására akarja az országgyűlést felhasználni, de a reformalkotásban, az ország anyagi és szellemi erőinek alakításában egyébként minden kezdeményezést megtagad tőle. „Magyarország alkotmányának is az a célja, mint minden jól berendezett államénak, hogy a külső és belső biztonságot, a rendet és az erkölcsöt fönntartsa. Ehhez mindenkinek hozzá kell járulnia a tőle telhetővel, alkotmányos módon és az alkotmányos szabadságok megsértése nélkül.” Ezután Ürményi kifejti, hogy a külső biztonságot illetően az ország kötelezettségeinek „meghatározott arányban”

kell állnia az uralkodóház más országainak kötelezettségeivel, „mert ezek ugyanazon fő alatti egyesülésnek [Unionsakt] tekintendők”.

Az Unionsakt célja a közös külső biztonság révén mindegyik ország „saját alkotmányának, jogainak és tulajdonának” fenntartása és erősítése. Az egyes országok azonban épp ezért a hozzájárulást különbözőképp, „saját viszonyaiknak megfelelően” adják. De még ennek a viszonnak is előfeltétele az egyenlő elbánás az egyes országokkal szemben, „jólétük, kereskedelmük és pénzforgalmuk” tekintetében, ezt pedig „a viszonyok összessége”, az ország gazdasági

helyzetének tényadatai alapján s nem „hamis előítéletek”, egyoldalú döntések — tehát például nem a háborús helyzet folytán előállott átmeneti gabonaár-emelkedés — alapján kell meghatározni, mert ha a kvótát ehhez igazítják, igen hamar „az adózó nép teherbíró képességének visszaesésével kell számolni”. (Idézi Domanovszky Sándor: *József nádor élete és iratai*. III. 582.) Az Unionsakt elmélete valószínűleg a perszónálunió első hazai közjogi megfogalmazása, ebben a formájában alkalmas kiindulási alap mind az 1848-as, mind az 1867-es változathoz. A gazdasági egyenrangúság és viszonyosság mint előfeltétel s egyben mint az

Ausztriával való tartós viszony sine qua non-ja, egyben már Széchenyit előlegzi.

Ez volt tehát az elv. Ürményi becsületére válik: volt bátorsága országbíróként is, az 1795-ös kegyvesztettsége és az azt követő „néma évtized” után is az ország politikai és — ami egészen új — gazdasági egyenrangúságát, szuverenitásigényét hirdetni. (Az Unionsakt már fogalmilag egyenlő és szabad akaratok egybehatását feltételezi!) De az elvet politikai tettek ezúttal már nem követték — sőt. A körülmények megváltozása Ürményit is megváltoztatja, országbíróként, az országgyűlés felsőtáblájának elnökeként nem vállalkozik már

arra a szerencsésen progresszív közvetítő szerepre, amire az 1790/91-es országgyűlés idején, az alsótábla elnökeként. Megelégszik az udvar érdekeinek alkotmányos köntösbe öltöztetésével — mégha ezen érdekek nincsenek is összhangban a nemrég oly frappánsan, a magánjogból kölcsönzött analógia meggyőző alkalmazásával kinyilvánított elveivel — sőt, következményeikben éppen ellentétesek azokkal. Az 1807-es országgyűlésen már nyilvánvalóan az udvar érdekeit képviseli, július 17-én s később is, több, ún. partikuláris konferencián (országgyűlési következtetésközvetítő) — szembeszegülve az alsótábla többségével — a

hadiadó és az újoncmegajánlás feltételhez kötése ellen beszél.

Fennmaradtak ugyan titkosügynöki jelentések, melyek arról tudósítanak, hogy Ürményi az udvar fokozott újoncállítási igényeit bármi áron érvényesíteni akaró József nádorral feszült viszonyba került volna, ezeknek valóságtartalma azonban ma már ellenőrizhetetlen. Tény viszont, hogy az országbíró 1808 májusában egy 9 pontból álló tervezetet készít az országgyűlés által megajánlott 12 000 újonc toborzásával kapcsolatban a főispánnak részére kiadandó végrehajtási utasítás elveiről. Az alsótábla eredeti elképzelése — a hadiadó és az újoncállítás megajánlását ahhoz a

feltételhez kötni, hogy végre napi-
rendre kerüljön az országot sújtó
vámrendszer megszüntetése, a ha-
zai kereskedelem hátrányos hely-
zete és a regnikoláris bizottsági ja-
vaslatok törvényre emelése — nem
utolsósorban Ürményi és a nádor
akcióegysége következtében meg-
hiúsult, a politikai ellenzék hangja
jó időre elnémult.

Ürményi — a nádor támogatá-
sával — ezután már hiába karolja
fel az ellenzék utolsó kísérletét, az
alsótábla javaslatát, miszerint az
országgyűlés a regnikoláris bizott-
sági javaslatok tárgyalására to-
vábbra is maradjon együtt, Ferenc
király, a katonaságra vonatkozó
törvénycikkek becikkelyezése után,

legfelső kéziratban közli a nádorral és Ürményivel: elhatározta az országgyűlés feloszlását, és arról se lehet szó, hogy későbbi meghatározott időpontban a regnikoláris és egyéb javaslatok tárgyalására új országgyűlést hívjon egybe. Az eszközzé válást oly nyilvánvalóvá tevő ezen újabb abszolutista manőver okozta megalázottságában aligha nyújthatott komoly vigaszt Ürményinek az újabb rendjel: 1808. január 24-én a Szent István-rend nagykeresztjével tünteti ki az uralkodó.

„A kies váli völgy birtokosa” — ahogy Horvát István lefesti őt *Mindennapijában* — ettől kezdve válik közvetlen környezete elől

zárkózó, keserű öregemberré, bár gondosan ügyel arra, hogy a rangjával járó társadalmi érintkezés töretlen ember képét adja. Megkönnyíti ezt s egyben talán némi vigaszt jelent számára a magyar érdekekért időnként szót emelő József nádor barátsága, akit az udvarban „Rákóczi”-nak csúfolnak. 1809 őszétől sorozatosan rendez bálokat, házikoncerteket a nádor tiszteletére a pesti Nagyhíd utcai „rezes ház”-ban.

1808 körül már betegeskedik, látása egyre romlik, szemei „egészen elhomályosodtanak”. Ő azonban — bár az országbírói hivatal ügyvitelének bonyolítását ekkorra már valószínűleg teljesen Horvát

István végzi — továbbra is makacsul kitart hivatali és bírói kötelességei mellett, legendás munkabírása nem hagyja el: „Álmélást érdemlő nyugalomban hallgatá ki, a legérzékenyebb fájdalmak között, a felek elő-adásaikat, s ítéletei bizonyítják, hogy a Bíró, mint az Egyiptiek, nem látva is jól ítélhet” — emlékezik Kazinczy a nekrológban.

Habár betegsége lassan mégis aggasztóvá, mi több, közismertté vált, hallani sem akar a nyugdíjaztatásról. A nádor, hogy személyesen győződjek meg valóságos állapotáról, váratlanul akarja felkeresni otthonában. Értesülve erről Ürményi — Horvát feljegyzése

szerint — „bizonyos izgató szert” csepegtet szemébe, amitől látóképessége rövid időre visszatér, és így sikerül meggyőznie a nádort: a vakságáról és — az udvar részéről valószínűleg ismét óhajtott — hivatalképtelenségéről kószáló hír csak mendemonda. Valóban a munkába menekült tehát, érezve, hogy szinte csak ez tarthatja életben, mint általában azok, akik „erőszakot gyakorolnak érzelmeik felett”, ahogy Vass Bertalan írja, Horvát-életrajzában. (A közvetlen munkatárs és tanítvány szemével maga Horvát ad az életalkony felé közeledő Ürményiről képet a későbbi *Rajzolatok* visszaemlékezésében is.)

Tudjuk, hogy az 1811-es országgyűlés előkészítése során, még mintegy politikai végrendeletként, átadja a nádornak az *Elaboratumot*, óva őt „a törvénytelen úton” életbeléptetett reformoktól; más kérdés, hogy a XIX. század második évtizedében hazánkban is meginduló politikai és gazdasági erjedés — még ha az egyelőre fórumok nélkül, „befelé” mozgatja is a legjobbakat — ezeket a reformokat hamarosan olyan mértékben fogja elodázhatatlanná tenni, hogy az „alkotmányosság” fogalma a reformkorszakban felnövő nemzedék értelmezésében már — a nemzeti jelleg nacionalista túlhangsúlyozása mellett — óhatatlanul a

liberalizmus eszméivel telítődik meg, s ezen a ponton közjogi gondolkodásunk fejlődése már túllép Ürményi nemesi rousseau-izmusán, legalábbis azon — az *Elaboratum*-ban lefektetett elvekhez és saját szellemi formátumához képest — minimális cselekvési programon, melyet 1790 után követett, s melynek lényege, mint kifejtettük, a nemesi érdekközösségen belüli alapreformok végrehajtása volt: a büntetőbíráskodás és államigazgatás hatékonyságának növelése, az igazgatás és bíráskodás szétválasztása, a juristitiumok megszüntetése, a természetjogi elvek irányába történő alkotmány-modernizálás. A reformkor hajnalán már inkább

Batthyány Alajosnak, az első reformnemzedék e másik korszakos, de politikai elhivatottságot nem mutató gondolkodójának *Ad amicum auremje* válik a progresszív jogpolitika kiinduló alapjává.

AZ EGYETEM ELNÖKEKÉNT
A TUDOMÁNSZERVEZÉSÉRT
ÉS A TANÍTÓKÉPZÉSÉRT

Másfél század távolából már jogos lehet ítéletünk: a kultúrpolitikus Ürményi, úgy tűnik, egészében maradandóbbat alkotott a jogpolitikus Ürményinél. A regnikoláris deputatiók munkálatainak későbbi sorsa is némileg alátámasztani látszik az elsőre tán erőszakoltnak tűnő szembeállítást, hiszen az ő mérvadó közreműködésével készült bizottsági reformjavaslatok közül egyedül a *Deputatio Litteraria* munkálatai váltak viszonylag hamar, és hosszú időre eleven valósággá, részint az országbíróságának

évében életbeléptetett s az első továbbépítő második *Ratio Educationis* folytán, részint éppen Ürményi azon alapuló tudományszervezői tevékenysége révén.

1806 szeptemberében, országbírói kinevezésével egyidejűleg, Ürményi az egyetem elnökeként az új *Ratió*val létrehozott egyetemi szervezet élére kerül, s ezzel hosszú időre — gyakorlatilag egészen haláláig — egyszersmind a gyakorlati tudományszervezés országos irányítójává is válik.

Korábban már utaltunk rá, hogy a *Deputatio Litteraria* az egyetem céljának meghatározásánál már nem követte az első *Ratio* feltétlen etatizmusát: az egyetemnek most

már nemcsak az a feladata, hogy az állam számára jó tisztviselőket neveljen, hanem azok részére is biztosítani kell a magas szintű műveltség megszerzését, akik nem kívánnak állami szolgálatba lépni, mert gazdálkodnak, de „neme- sebb ösztön” hajtja őket arra, hogy közügyekkel foglalkozzanak. Az egyetem fontos feladata az is, hogy az ilyen jövőendő politikusok számára „a polgári társadalom ismeretét” elősegítő diszciplínákat közvetítse. A *Deputatio*-nak az egyetem irányításáról kidolgozott javaslattervezete (Coordinatio Universitatis) szerint viszont: „Nyilvánvaló, hogy az egyetemet nem lehet mostani állapotában

továbbra is meghagyni: kolléga ugyanis kollégákat soha nem tud jól irányítani és rászorítani arra, hogy feladataikat rendesen elvégezzék.” Nehéz ebből nem kihallani a korábbi Ürményi-féle egyetemi felülvizsgálat során nyert tapasztalatokat. A *Deputatio* mégsem javasolja az éppen Ürményi 1783-as javaslatai alapján megszüntetett egyetemi szenátus újjáélesztését és a fakultásigazgatói tisztség visszaállítását, mert elengedhetetlenek tartja, hogy az egyetem egyszemélyi felelős vezetés alá kerüljön. Ilyen értelemben vezeti be a második *Ratio* az egyetemi elnök tisztét: a „praeses” gyakorlatilag az egykori szenátus jogkörével ren-

delkezett, és helyettese, a kancellár segítségével mindenekelőtt a tanárok munkáját kellett ellenőriznie, az oktatás színvonala felett őrködni.

Még Sándor Lipót nádornak a magyar jakobinus összeesküvés eszméi feletti friss riadalmában, 1795. április 16-án az uralkodóhoz intézett emlékiratában olvashattuk: „Mivel a tanulmányi ügyek irányítása nem a legjobb, ebből következik, hogy minden professzor saját belátása szerint és gyakran nagyon hibás és romlott elveket tanít . . . Az országban nincs egyforma oktatás, az oktatás módja többnyire oly rendetlen és oly sötét . . ., nem ritkán azzal a szándékkal, hogy a ta-

nár hallgatóit csak szóban előadott önkényes értelmezéssel oktathassa, s ha aztán vizsgálatra kerül sor, ne lehessen rájuk bizonyítani az írásbeli tananyagot . . .” (Idézi Mályusz: *Sándor Lipót nádor iratai.*) Messze vagyunk tehát a felsőoktatás Hajnóczy követelte tanszabadságától, melyben a tanár szabadon választhatná meg a módszert is, a tananyagot is, a tankönyvet is, mindegyik fakultás „teljes autonómiát” élvezne, s hogy „a kari szűkeblűség” se nyomhassa el az új gondolatokat, a tanárokat a magántanári intézmény védené . . .

Most a második *Ratio Educationis* — kiküszöbölve a korábbi „szabadosságot” — leszögezi: „A

tankönyvek kiválasztása nem a professzorok véleményétől, hanem a királyi helytartótanács döntésétől függ.” (*Ratio*. 205. §.) Az első *Ratió*nál jóval részletesebben szabályozva az oktatási vezetők és általában a tanárok kötelességeit, az egyetem elnökének „sajátos feladatait” is pontokba foglalja: „Kötelességei között legfőbb feladatának tekintse, hogy — mint valami csillagvizsgáló-toronyból — figyelje: vajon megtartják-e a professzorok az előírt előadásokat, az ifjúság kárára az oktatást nem rövidítik-e, vagy nem hagyják-e el teljesen? ... Vajon nem csepegtetnek-e hallgatóikba semmit sem, amely a keresztény tanítással és az

erkölcsi alapokkal ellenkezik? . . .”
(*Ratio*. 190. §.)

Mindenesetre: az a szerencsés körülmény, hogy ezt a „tudományellenőri” tisztet csaknem két évtizeden át maga Ürményi töltötte be, egyetemi oktatásunk akkori színvonalának sokkalta inkább előnyére vált, mint hátrányára, a tudomány művelőinek inkább védelmére, mint háborítására. Ürményi — még a vele szemben oly kritikus Horvát Istvánnak és Schedius Lajos *Oratiójának* visszaemlékezései szerint is — valóban „mint valami csillagvizsgáló-toronyból” látta el feladatát: a lehetőségekhez képest nagyvonalúan, a tananyag-kereteken belül meglehetősen sza-

badsgot engedve, személyi kérdésekben óvatosan és mindig minden érdekeltet meghallgatva, kevésbé a személyes érzékenységet, mint inkább a tudomány javát szem előtt tartva, s mindenekelőtt a rá jellemző közvetlen, kendőzetlen modorban. „A' kitől valamit megtagada . . . felejté baját annak érzésében, hogy eggy nagy embert láta és eggy egyenesen szólót, míg mások a lehetetlent is ígérík, hogy a kérőt . . . magoktól eltólhassák” — így Kazinczy. Kollegialitására jellemző, hogy a *Ratio* előírása szerint a professzorokról adandó féléves jelentéseinek tartalmát is gyakorta a csütörtökönként a „rezes házban”

adott „tudós ebédeken” beszéli meg az érintettekkel. Ezekre változva hívja meg az egyes karok professzorait és vitatja meg velük a kari tanszéki problémákat, például — különösen az öntudatos Schediusnál és Szűcsnél gyakran visszatérő — panaszt, miszerint: „. . . mi szörnyű hatalommal és mi ellenmondó parancsokkal uralkodjék rajtok a Királyi Helytartó Tanács. Ez a Dicasterium, midőn egyfelől az Ifjúság kikérdeztetésében igazságot parancsol, más felül minden hozzá folyamodott gyim gyom Ifiúnak újabb ki kérdeztetését rendeli, s néha még nem magával a rendes Tanítóval, hanem más-sal viteti végre a gőgös rendelést.”

(Horvát.) Tudjuk, hogy Ürményi — élve a *Ratio* által biztosított rendelkezés-visszatartási lehetősé-
gével — nem egyszer valóban
sikerrel hárítja el a helytartótanács
ilyen jellegű bábáskodásait.

Az irodalomban ismert az a vita,
mely Ürményinek a magyar nyelv
szerepével kapcsolatos, ekkortájt
hangoztatott felfogását illeti: „Az
ország bírāja Fejér vármegye köve-
tét, hogy a magyar nyelv mellett
voksolt, megpirongatta” — írja
Horvát Ferenczy Jánoshoz 1807.
november 6-án. Mások is kifogá-
solták, nemcsak a már-már roman-
tikusan magyarul érző és gondol-
kodó Horvát, hogy Ürményi még
közvetlen munkatársaival, család-

jával is csak latinul levelez. Horvát később odáig megy, hogy — mint a Nemzeti Múzeum irattárának vezetője — ezt írja rá az oda küldött Ürményi-levelek csomagjára: „Sok ezer ilyen haszontalan levelet összetéptem.” — (Vass Bertalan közlése.) Ez már egyszerűsmind az utókor egyoldalú ítélete, szemléleti torzulata, melyet — mint tudjuk — titkárával való személyi ellentétek is színezték. Ha Széchenyi későbbi lángoló szemrehányásával ítélünk a törvények „abdéríta”-jellegéről, melyeket a nép „a külföld szánakozására” nem olvashat saját nyelvén (*Világ*), az elmarasztalás jogosnak tűnhet — de mégsem az, mert egyoldalú.

Tények állnak vele szemben: Ürményi — habár a magyar nyelv még csak rendkívüli tárgy az egyetemen, s tanára, ahogy Révai panaszolja, „utolsó professzor” — sokrétűen támogatja az egyetemi magyar tanszéket és Révait is személy szerint, buzdítja elképzeléseit egy magyar nyelv művelő és tudós társaság létrehozására (ahogy már 1783-as javaslataiban is szó esik a hazai tudós társaságról). Révai 1807. március 17-i, Ürményihez intézett levelében bemutatja az ő és tanítványai legújabb nyelv művelő munkáit, azzal a szándékkal, hogy Ürményi foglaljon állást mellette Verseggy ellenében a „Tiszta magyarság” vitájában. E levél ada-

lék a magyar tanszék és Révai érdekében kifejtett előző tevékenységére s arra, mennyire méltányolta Ürményi Révainak „mennyei zengésű nyelvünk” (Horvát) oktatása terén kifejtett áldozatos tevékenységét. Révai helyettesítésére s utódjául viszont — Révai kérésével ellentétben — nem Horvátot, hanem Schediust jelöli a magyar nyelvi tanszék professzorául — innen a személyes ellentét is Horváttal.

1809 elején általános felülvizsgálatot végez: az új oktatási rendszer, a *Norma Regia* hatékonyságát vizsgálja. Korábban is jól bevált körkérdéses — minden érintett egyetemi szervet és személyt egy-

ben vizsgáltta és vizsgálóvá is tevő — módszerét alkalmazva, mindenekelőtt újból meg kell állapítania a tankönyvek elavultságát: még a vizsgálat idején is: „... midőn a nagy Kant határt vont a tudományokban, Martini silány Positiói taníttatnak azon penészes írásokból, mellyeket harminc év előtt egyik Tanító a másiktól, mint Tanítvány leirt; most is — midőn Lueder a Statistica tárgyait és formáját a mély eszü Schlőzerrel gondosan meghatározta, egy Statisticához nem értő papnak — Horváth Apátnak — könyve adatik kalaúzúl a mélyebbekre érdemes Magyar Ifjúságnak Most is, midőn a Politica ágait

Németországban sok nagy elmék
ditsőségesen le rajzolták, mi a régi
Sonnenfels compendiumánál —
vagy leg főlebb fordittatásánál —
messzebb vergődni nem tudunk.
Igy sinlődik ügyünk majd nem a
többi tudományokban is, ha Win-
terl, Kitaibel, Schuster, Schön-
bauer, Schwartner, Mitterpacher,
Schönwisner, Rátz, Bene s még
néhány szorgalmatosabb Tanítók-
nak fáradozásaikat kivesszük. Pe-
dig ezek is mi keveset tettek,
— ... Magyarúl az édes Hazá-
nak??” — jegyzi fel Horvát, mint
elnöki titkár, az egyetem tanácsá-
nak 1809. január 4-i, Ürményi el-
nökletével tartott üléséről. (*Min-
dennapi.*)

Ami a *Norma Regia* alatt egyetememet végzettek műveltségszínvonalát illeti, Ürményi — Horvát tolmácsolásában — a felmérés tapasztalatai alapján ezt állapítja meg: „Az új Tudományos Rendszer következtében a Természet Történeteiben [Mitterpachernek] tsak egyetlen egy, a Technológiában pedig csak három hallgatója van. Illyetén hasznos — sőt szükséges — tudományokat e'nyire el hagyni nem káros gondatlanság-e? Miért köllött ezeket az ifiúságnak szabad kényére bizni és rendszer órákon kívül taníttatni? A Magyar Nevendékségből sok — mivel a Tudományokról Encyclopaediat nem hall — azt sem tudja,

minő állapot legyen a Technológia, a'nál inkább a'nak hasznait által látni 's megfogni nem képes. S' azok is, kik tárgyait esméri, ha Uraknak gyermekeik, nem tanulják, minthogy... Nemes Urfiaink, ha nem köllene, semmit sem tanulnának, ha szegények, rendkívül eső órákban nem is tanulhatják — bár akarnák is: minthogy nekik másokat tanításból szükséges élniök. Más képen is többnyire gyermekek még a mi Philosophusaink, kik a tudomány hasznairól időjökhöz képest keveset ítélhetnek." (Uo.) A természet-tudományos és orvosi oktatás helyzetének javítása — a tanárképzés megoldatlanságán kívül — Ürmé-

nyinek egyik legfőbb gondja: teljes erővel támogatja, és végül diadalra viszi — a ferencesek kolostorkertjében ekkorra már helytel szűkölködő botanikus kert helyébe — a Kitaibel Pál tervein alapuló Füvészkert eszméjét.

A hőskorát élő magyar színjátszásnak őszinte híve és mecénása volt. Több adat utal rá, hogy anyagilag támogatta a Kolozsvár Pál Fejér megyei főszolgabíró által alapított állandó magyar színtársulatot (Kolozsvár 1818. március 13-án Horváthoz fordul közbenjárásért) és később is figyelemmel kísérte a székesfehérváriak előadásait. 1818. október 17-én — igaz, latin nyelven — lelkes, friss hangú

levélben számol be Horvátnak egy sikeres fehérvári előadásról, 1819-ben pedig azt tudakolja tőle, milyen tetszést aratott Pesten az itteni első magyar színielőadás.

1812. július 18-án újra terjedelmes munka kerül ki a keze alól: a nádorhoz címezve, a helytartótanács elé terjeszti a második *Ratio Educationis* tapasztalatai alapján leszűrt kritikai állásfoglalását. Lényege: a közoktatás irányítása és a tanítóképzés terén a *Norma Regia* az 1777-es *Ratió*hoz és a *Deputatio Litteraria* törvényjavaslataihoz képest visszalépést jelent. Mintegy történelmi távlatba helyezve az első *Ratiót*, összehasonlítja az Université de France és a francia köz-

oktatás 1806-ban létrehozott szervezetével, és megállapítja e kettőnek feltűnő hasonlóságát, különösen az oktatás irányítása terén; az 1777-es *Ratio* rendszere „egy és oszthatatlan igazgatását” vezette be az egész magyar közoktatásügynek, melynek elnöke az egyetem feje, „egyben Magyarország közoktatásügyének legfőbb vezetője”, az 1806-os napóleoni rendszer „az egész francia birodalomnak császári egyetemét, melynek elnöke a cs. egyetem nagymestere s az egész birodalom iskolaügyének kormányzója”. Igen hasonló a felsőoktatási szervezeteknek az egyetemhez való viszonya is: tankerületi főigazgatók Magyarországon

és általános tanulmányi felügyelők a francia tankerületek élén, a *Ratio Educationis* akadémiái, líceumai és tanárképzői (*collegia repetentium*) „oly viszonyban vannak az egyetemmel, mint leányok az anyjukkal”, a francia rendszer hasonló intézményei viszont „az egyetem részei”. Az *Université de France* önálló jogalanyisággal és vagyonkezeléssel bír, idehaza viszont az egyetem „birtokait és alapítványait nem maga igazgatja”.

A *Ratio Educationissal* létrehozott rendszer tehát kiállta az idők próbáját, és határainkon túl is korszerű modellként szolgál. A megtartva továbbfejlesztés elvét követve, Ürményi ezért most az első

Ratio irányítási rendszerét szeretné visszaállítani, úgy, hogy egyben a *Norma Regiában* bevált elemek is még hatékonyabbá váljanak. Egy operatív, önálló tanulmányi bizottság (*commissio studiorum*) felállítását javasolja, mely ne legyen a helytartótanácsnak pusztán alárendelt szerve, hanem gyakorlatilag is önállóan, egészen úgy működjék, mint az Université de France Egyetemi Tanácsa (*Conseil de l'Université*), melynek tanácsosai, lévén egyben a tankerületek tanfelügyelői is, egyszersmind az országos közoktatás testületi irányító szervét, egy „közoktatásügyi minisztériumot” alkotnak. Az új önálló Tanulmányi Bizottság el-

nöke egyben az egyetem elnöke is lenne, s e bizottság alá tartozna minden iskolaügy. A helytartótanács a bizottságot nem utasíthatná, csupán annak heti ülésjegyzőkönyveit kapná meg. A bizottság tehát — akárcsak Ausztriában, ahol a tanügy már egy ideje nem tartozik dikaszteriális irányítás alá — közvetlenül az uralkodó joghatósága alá kerülne. Az eddiginél szorosabb kapcsolatot kell teremteni az egyetem és a többi oktatási intézmény között, hiszen az egyetem — szemben az első *Ratió*-ban lefektetett elvekkel — ilyen általános tudományszervező tevékenységet (akadémiai tanárok jelölése, tananyagok felülbírálása és

így tovább) most csak a helytartó-
tanács külön megbízására végez-
het. Ezt tehát állandó hatáskörévé
kell tenni, ideértve a gimnáziumi
és líceumi tanárok képzését is.
Egyáltalán: a közoktatásügy ko-
moly reformja jó tanárok kikép-
zése nélkül megvalósíthatatlan, ezt
már az első *Ratio* legelső tapasza-
latai megmutatták. Ennek ellenére
a *Norma Regia* „mit se törődik”
a tanárképzéssel. Vissza kell tehát
állítani a *collegium repetentium*
intézményét, mégpedig olyan ta-
nulókkal, akik a gimnáziumot s a
filozófiai tanfolyamot kitűnő ered-
ménnyel végezték és nyelvekben
jártasak, ezeknek ösztöndíjat kell
biztosítani. Ürményi az egyetem

mellett két ilyen tanárképző felállítását javasolja: az egyikben gimnáziumi, a másikban akadémiai tanárokat képeznének; két-, illetve hároméves oktatási idővel. Mind a világi, mind a szerzetes tanárjelöltek egyformán kötelesek lesznek a tanárképzőt elvégezni és tanári vizsgát tenni, így vége szakad majd az akkori — szakmai követelmények szempontjából nem túl szerencsés — pályázati rendszernek. A tanárképzőket az egyetemi alap jövedelmeiből kellene fenntartani, a tanári munkát anyagilag is jobban kell értékelni, „hacsak nem akarjuk hazánkban az összes tudományokat összeomolva látni”. Ennek fedezetéül szolgálhatna

néhány fölösleges gimnázium megszüntetése, másrészt mérsékelt tandíj bevezetése a szegény és tehetséges tanulók tandíjmentessége mellett. A jobb illetmények fejében a tanárok végre hatékonyan el lennének tilthatók a magánoktatástól.

Ezt az általános elvi keretet Ürményi több hozzáfűzött mellékletben konkretizálja. Közülük különösen kettő — a két *Ratio* egybevetésével és a tanárképzők szervezésével, illetve tanulmányi rendjével foglalkozó részletes tervezet — igen jelentős.

A két *Ratio* művelődési anyagának összehasonlító értékelése során helyteleníti, hogy az új *Ratio* a

grammatikai osztályokban úgy akarja csökkenteni a tanulók túlterhelését, hogy elhagyja a természetrajzot, holott a grammatikai osztályok számát eggyel növelte. Nagy kár, hogy az új *Ratio* e fokon nem ismer rendkívüli tárgyakat. Különösen fájlalja a görögnek mint rendkívüli tárgynak mellőzését. Súlyos hibának tartja, hogy az új *Ratio* a magyartanításra nem ad módszertani utasítást, s hogy a tantervből a magyar irodalom teljességgel hiányzik.

Az akadémiák tantervénel miért hagyták ki a logika gyakorlati tanítására vonatkozó utasításokat? A fizikának, természetrajznak, mezőgazdaságtannak és a matézisnek

csak a puszta neve fordul elő, a tantárgyak közelebbi tartalmi megjelölése nélkül, erre pedig az első *Ratio* — az elérendő műveltség-minimum meghatározása érdekében — gondot fordított. A hidrotechnika és az architektúra, melyekre a régi *Ratio* nagy súlyt helyez, egészen hiányoznak. Ürményi fájlalja a reáliák háttérbe szorítását. Különösen kiemeli annak hátrányát, hogy a *Norma Regiában* a tiszta matematika túlteng az alkalmazott rovására. Szerinte ez utóbbi körébe kell, hogy tartozzanak: a *dynamica fluidorum*, a *hydrographia mathematica*, a *pyrometria acustica*, az *uranographia*, a *horographia* és a *theoria mathe-*

matica nauticae. Ürményi az akadémiai fokon nincs kibékülve a *Norma Regiá*nak a görög műveltségesszménytől való elfordulásával: nem helyesli, hogy a görög az akadémian csak rendkívüli tárgy. Kifogásolja még, hogy az új *Ratio* meg sem említi az újságolvasást és a modern nyelvek tanítását, a jogi oktatás tantervét pedig egyenest terméketlennek (sterilis) és zavarosnak (confusus) tartja. A *Norma Regia* legnagyobb hiányosságát mégis a tanárképzés problémájának mellőzésében látja. A legsürgetőbb feladat tehát a tanárképzők felállítása. A tanárképzőkre vonatkozó tervezet alapgondolata, hogy a tanárképző szorosan

kapcsolódják az egyetemhez, „mert itt minden tanulmány képviselve van”.

A gimnáziumi tanárképző két évfolyamú. Tananyagának bázisa a gimnáziumi tananyag: retorika, poétika, esztétika (theoria artium liberalium), mennyiségtan, természetrajz, mezőgazdaságtan, történelem, görög nyelv és irodalom. A legfontosabb tárgy azonban a pedagógia és a metodológia, a módszertan kell, hogy legyen. Ezt úgy kell kidolgozni, hogy a jövővendő tanárok elsajátítsák a tanulók képességeihez és értelmi szintjéhez alkalmazott, helyes, világos és szabatos tudományos előadás képességét. Az oktatási módszer-

tan fontos része a klasszikus „auktorok” értelmezésére és elemzésére (a helyes olvasatra) irányuló képesség, valamint a klasszifikáció (a helyes jutalmazási és büntetési módszertan) elsajátítása. A pedagógiai ismereteket pszichológiai alapvetéssel kell tárgyalni, arra irányultan, hogyan kell a képességeket helyesen fejleszteni. Ürményi a pedagógusképzés vezérfonalául két könyvet ajánl: Milde 1811-es *Lehrbuch der allgemeinen Erziehungskundéjét* és Niemeyernek, a rendszeres pedagógia egyik megalapítójának *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts*jét, 1801-ből.

Fontosnak tartja, hogy a tanárképző tanárai ugyanazok legyenek,

akik az egyetemen is tanítják azt a tárgyat. Mivel a retorikának, a poétikának és a pedagógiának nincs egyetemi tanára, e tárgyak tanítására egy egyetemi rangú extraordinariust kellene kinevezni, évi 1200 forint fizetéssel — javasolja. A tanárképző az egyetem kiegészítő része, igazgatója a bölcsészeti kar dékánja kell, hogy legyen. A világi tanárjelölteket az igazgató és az egyetemi tanács előterjesztésére az egyetem elnöke nevezi ki állásukba, „a politikai kormány-
szék minden előző befolyása nélkül”. A megüresedett katedrákat csak végzett repetensekkel szabad betölteni, ha ilyen nincs, ideiglenesen konviktusi felügyelőknek

kell alkalmazni őket. A végzett tanárokat — szervezett elhelyezkedésük érdekében — központi-
lag kell nyilvántartani. A három évfolyamú akadémiai tanárképző az akadémiák filozófiai tanfolyama számára képez tanárokat. Tanterve a filozófiai tanfolyam tananyagához kapcsolódik: a filozófia enciklopédiája, elméleti és gyakorlati filozófia, metodológia és pedagógia, felsőbb mennyiségtan, alkalmazott mennyiségtan (részei: geometria sublimior, architectura civilis, hydrotechnica, mechanica), természetrajz, elméleti és kísérleti fizika, kémia, mezőgazdaságtan, technológia, egyetemes történelem, „Magyarország pragmatikus kri-

तिकai történelme” és a modern nyelvek (francia és olasz). Ezt a tanárképzőt is az egyetem szervezéséhez kell kapcsolni.

A helytartótanács 1813-ban visszaküldi Ürményinek a tervezeteket, „bővebb indokolás” céljából. S ez már elég Ürményinek arra, hogy alkotó igénnyel többé ne fogjon jelentős munkába. Tanulmányos a tervezetek utóélete is. Nem tudni, mi módon, eljutnak az első reformkori országgyűlés közoktatási bizottsága elé, és itt hatásuk nem marad nyomtalan: az országgyűlési bizottság 1830-as tervezetében nagy nyomatékot kap a tanárképzés fontossága és a collegium repetentium felállítása. Ür-

ményi hivatali utódja, gróf Czirák Antal egyenesen azt javasolja az uralkodónak, hogy a tanárképzők felállítása mindenben Ürményi elképzelései szerint történjék meg, azzal a kiegészítéssel, hogy tananyagukba immár a magyar irodalmat is felvegyék. Mégis 1870-ig kellett várni az első magyar középiskolai tanárképző felállításáig. Ez, híven Ürményi elképzeléseihez, a budapesti egyetem bölcsészeti kara mellett kezdte meg működését.

Ürményi szinte élete utolsó pillanataig dolgozott. Csak 1825 januárjában, 59 évi szolgálat után kérte nyugdíjazását, miután szem-baja ismét rosszabbodott, és látását

újra elvesztette. Államminiszteri címmel vonult nyugalomba, de már közel volt a vég: 1825. június 8-án halt meg, 84 éves korában. „Ürményinek a' munkás élet vala nyugalma, s' az az üresség, melly másoknak még ép napjaikban is óhajtások, neki halála lett” — írja Kazinczy. Június 13-án temették, az általa épített váli templomban. Az 1819-ben felavatott épület nemcsak arányaival, meglepő méreteivel — az ország hatodik legnagyobb klasszicista stílusú templomaként — ma is uralja „a kies váli völgyet”. Hamvait később a templom feletti kis temetőben emelt családi kriptában helyezték nyugalomra. A halotti búcsúztatón

Domby Márton ügyvéd fogalmazta meg a kortársakban róla kialakult képet: „Egy jó Törvénytudó ritka tünemény . . . A Nagy Törvényhozók és Törvénytudók az Emberi Nemzet legnagyobb Jótévőinek tartattak . . .” Ma is magunkénak érezhetjük a gyászbeszédet tartó Mészáros József szavait: „. . . első rangú Világító volt.”

BIBLIOGRÁFIA

ÜRMÉNYI JÓZSEF FŐBB MŰVEI

Ratio Educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem annexas. Bécs, 1777.

Ausarbeitung über das System von Hungarn und die in selben einzuführenden Verbesserungen und Abänderungen. (Kéziratban. A tanulmányban a jogtörténeti irodalomban elfogadott *Elaboratum* elnevezését használtuk.) Lelőhelye: Országos Levéltár, Or, I-50, fasc. (No.) 1., Convolut D.

Jus Publicum Regni Hungariae. Bécs, 1791. (Stephan Rosenmann álnéven) Német nyelvű kiadása: *Stephan Rosenmann's Staatsrecht des Königreichs Hungarn. Nach der heutigen Verfassung dieses Reichs bearbeitet.* Bécs, 1792. — Eredeti latin nyelvű kéziratát l. OSzK Quart. Lat. 2051.

AZ ÜRMÉNYI JÓZSEFFEL
FOGLALKOZÓ SZAKIRDALOMBÓL

- MÉSZÁROS JÓZSEF: Halottas beszéd Ürményi József felett. Székesfehérvár, 1825.
- SCHEDIUS LAJOS: Oratio qua ... Josepho de Ürmény ... Buda, Typ. Univ., 1825.
- KAZINCZY FERENC: Ürményi József életrajza. Felső-Magyarországi Minerva 1826. 643—648.
- PAULER TIVADAR: A budapesti magyar királyi tudományegyetem története. Bp., 1882.
- MARCZALI HENRIK: Magyarország II. József korában. Bp., 1882.
- CONCHA GYŐZŐ: A 90-es évek reformeszméi és előzményeik. Bp., 1885.
- BALLAGI GÉZA: A politikai irodalom Magyarországon, 1825-ig. Bp., 1888.
- VASS BERTALAN: Horvát István életrajza. Bp., 1895.
- FINÁCZY ERNŐ: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp., 1899—1902.

- MARCZALI HENRIK: Az 1790–1791-i országgyűlés. Bp., 1907.
- DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor élete és iratai. I–III. Bp., 1925.
- DOMANOVSKY SÁNDOR: Ürményi József perszonális kegyvesztése. In: Gr. Klebersberg-Emlékkönyv. Bp., 1925.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp., 1926.
- FINÁCZY ERNŐ: Az újkori nevelés története. Bp., 1927.
- CSÓKA LAJOS: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936.
- CSÓKA LAJOS: Állam és egyház a fejedelmi abszolutizmus és a felvilágosodás korában. Bp., é. n. (1937)
- KORNIS GYULA: A magyar művelődés eszményei. 1777–1848. Bp., é. n. (1937)
- CSÓKA LAJOS: A Ratio Educationis korszaka. In: Magyar Művelődéstörténet. IV. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp., é. n. (1938)
- PÁLVÖLGYI ENDRE: Bretschneider és az Egyetem 1784. évi felülvizsgálata. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve. Bp., 1962.

HORVÁT ISTVÁN: Mindennapi. (Pest-Budai Napló) Bp., 1967.

VARGA ENDRE: A Királyi Kuria 1780—1848. között. Bp., 1975.

HAJDU LAJOS: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Bp., 1971.

HAJDU LAJOS: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Doktori értekezés. Kéziratban. 1976.

HAJDU LAJOS: A tanügyi igazgatás megszervezése és működésének első 15 éve Magyarországon, 1776—1790. Levéltári Szemle XXVI. 1978. 23—30.

HAJDU LAJOS: A felvilágosodás büntetőjogi nézetei és az első (1795-ös) magyar büntetőkódex tervezete. Kandidátusi disszertáció. Kéziratban.

SZABÓ IMRE: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. Bp., 1980.

MÉSZÁROS ISTVÁN: Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között. Bp., 1981.

HAJDU LAJOS: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp., 1982.

HAJDU LAJOS: Az egyetem fejlődése az

1780 és 1806 közötti időszakban. (Az
„Eötvös Loránd Tudományegyetem
Története” c. tanulmányból.) Kézirat.
KOSÁRY DOMOKOS: Művelődés a XVIII.
századi Magyarországon. Bp., 1983.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
főigazgatója

A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
végezte

Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990

Nyomdai táskaszám: 90.18727

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Kiadványszám: 2768

Megjelent 7,8 (A/5) ív terjedelemben

+ 1 db melléklet

HU ISSN 0133 — 1884